

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ (ΜΤΦΡ.)

Αρχαία Ελλάδα
Ο τόπος και οι άνθρωποι
(Ανθολόγιο)

Β' ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

Τόμος 1ος

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Θεόδωρος Στεφανόπουλος,
Καθηγητής του Παν/μίου Πατρών
Ελένη Αντζουλή, Φιλολόγος,
Εκπ/κός Β/θμιας Εκπαίδευσης

ΚΡΙΤΕΣ-ΑΞΙΟΛΟΓΗΤΕΣ

Μαρία Βαϊνά, *Καθηγ. Α.Σ.ΠΑΙ.Τ.Ε.*
Εμμανουήλ Πολυζωάκης, *Σχολικός Σύμβουλος*
Παναγιώτα Χατζηθεοχάρους,
Φιλολόγος, Εκπ/κός Β/θμιας Εκπ/σης

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ

Σταμάτιος Μπονάτσος, *Αρχαιολόγος-Σχεδιαστής*

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Θεόδωρος Στεφανόπουλος,
Καθηγητής του Παν/μίου Πατρών

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΣΥΓΓΡΑΦΗ

Χριστίνα Αργυροπούλου, *Σύμβουλος του Π.Ι.*

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΤΟΥ ΥΠΟΕΡΓΟΥ

Μαρία Γατσίου, *Φιλολόγος,*
Εκπαιδευτικός Β/θμιας Εκπ/σης

ΕΞΩΦΥΛΛΟ

Παράσταση από λήκυθο (Εθνικό Αρχαιολογικό
Μουσείο)

ΠΡΟΕΚΤΥΠΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΜεΤαιχΜΙΟ

ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΓΙΑ ΜΑΘΗΤΕΣ ΜΕ

ΜΕΙΩΜΕΝΗ ΟΡΑΣΗ

Ομάδα Εργασίας Αποφ. 16158/6-11-06
και 75142/Γ6/11-7-07 ΥΠΕΠΘ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ,
ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Θεόδωρος Στεφανόπουλος
Ελένη Αντζουλή

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ (ΜΤΦΡ.)

Αρχαία Ελλάδα
Ο τόπος και οι άνθρωποι
(Ανθολόγιο)

Β΄ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

Τόμος 1ος

**Αποφ. 16158/6-11-06 και 75142/Γ6/11-7-07 ΥΠΕΠΘΓ΄
Κ.Π.Σ. / ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ / Ενέργεια 2.2.1 / Κατηγορία Πράξεων
2.2.1.α: «Αναμόρφωση των προγραμμάτων σπουδών
και συγγραφή νέων εκπαιδευτικών πακέτων»**

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

**Μιχάλης Παπαδόπουλος
Ομότιμος Καθηγητής του Α.Π.Θ Πρόεδρος του
Παιδαγωγ. Ινστιτούτου**

**Πράξη με τίτλο: «Συγγραφή νέων βιβλίων και
παραγωγή υποστηρικτικού εκπαιδευτικού υλικού με
βάση το ΔΕΠΠΣ και τα ΑΠΣ για το Γυμνάσιο»**

**Επιστημονικός Υπεύθυνος Έργου
Αντώνιος Σ. Μπομπέτσης
Σύμβουλος του Παιδαγωγ. Ινστιτούτου**

**Αναπληρωτής Επιστημ. Υπεύθ. Έργου
Γεώργιος Κ. Παληός
Σύμβουλος του Παιδαγωγ. Ινστιτούτου**

**Ιγνάτιος Ε. Χατζηευστρατίου
Μόνιμος Πάρεδρος του Παιδαγ. Ινστιτ.**

**Έργο συγχρηματοδοτούμενο 75% από το Ευρωπαϊκό
Κοινωνικό Ταμείο και 25% από εθνικούς πόρους.**

Προλογικό σημείωμα

Το βιβλίο απαρτίζεται από επτά ενότητες. Οι έξι πρώτες είναι αφιερωμένες σε έξι σημαντικές πόλεις ή περιοχές (Αθήνα, Σπάρτη, Μακεδονία, Θήβα, Κόρινθος, Αλεξάνδρεια), ενώ η έβδομη αναφέρεται σε ένα φαινόμενο πανελληνίας σημασίας, στον αθλητισμό.

Κάθε ενότητα, με εξαίρεση την πρώτη και την έβδομη, περιλαμβάνει ένα κείμενο. Η πρώτη ενότητα (Αθήνα) περιλαμβάνει επτά κείμενα –το τρίτο κείμενο συγκροτείται από δύο ομόθεμα αποσπάσματα– και η έβδομη (Αθλητισμός και Αθλήματα) δύο.

Στην αρχή κάθε ενότητας δίνονται στοιχεία για την πόλη, την περιοχή (Μακεδονία) ή το φαινόμενο (αθλητισμός). Οι πληροφορίες αυτές κατά κανόνα καλύπτουν το διάστημα ως την εποχή στην οποία αναφέρεται το ανθολογούμενο απόσπασμα.

Κάθε ένα από τα συνολικά 14 κείμενα του βιβλίου συγκροτείται από το εισαγωγικό σημείωμα, το μεταφρασμένο κείμενο, τα σχόλια και τις ερωτήσεις-ασκήσεις-δραστηριότητες, με τις οποίες ολοκληρώνεται κάθε ενότητα. Το εισαγωγικό σημείωμα αναφέρεται στον βίο και στο έργο του συγγραφέα –εκτός και πρόκειται για κάποιον από τους συγγραφείς που συνήθως διδάσκονται στο σχολείο– καθώς επίσης και στο βασικό θέμα του αποσπάσματος.

Ουσιαστικό μέρος του βιβλίου αποτελεί και το εικονογραφικό υλικό, που σχεδόν πάντα έχει κάποιου είδους συνάφεια με το κείμενο στο οποίο εντάσσεται.

**Η Ακρόπολη και ο χώρος γύρω από αυτή.
(Μακέτα των Ι. Τραυλού-Δ. Ζιρώ.)**

I. – Η ΑΘΗΝΑ

...δαιμόνιον πτολίεθρον.
Πίνδαρος

Η Αθήνα των αρχαϊκών χρόνων (8ος-6ος αι. π.Χ.) δεν ήταν ασήμαντη ως πόλη, ωστόσο δεν ξεχώριζε από άλλες πόλεις όπως η Αθήνα της κλασικής εποχής. Στο β΄ μισό του 7ου αιώνα αναδείχθηκε σε ισχυρή εμπορική δύναμη (κοπή νομίσματος, εξαγωγές), στο εσωτερικό της όμως πρέπει, την ίδια περίοδο, να αντιμετώπιζε μεγάλα προβλήματα. Αυτό προκύπτει, για παράδειγμα, από επεισόδια όπως η απόπειρα του ολυμπιονίκη Κύλωνα να εγκαθιδρύσει τυραννίδα (περ. 630 π.Χ.) ή από το γεγονός ότι σε διάστημα μικρότερο από μια τριακονταετία χρειάστηκαν δύο μείζονες νομοθετικές παρεμβάσεις (περ. 624 π.Χ. νομοθεσία του Δράκοντα, 594 π.Χ. νομοθεσία του Σόλωνα), οι οποίες δεν απέτρεψαν τελικά την εγκαθίδρυση, λίγο αργότερα, τυραννίδας από τον Πεισίστρατο (561 π.Χ.). Η ανατροπή των Πεισιστρατιδών (511 π.Χ.) άνοιξε τον δρόμο για τη μεταρρύθμιση του Κλεισθένη και τη θεμελίωση της αθηναϊκής δημοκρατίας (508 π.Χ.), η οποία, αφού γύρω στο 460 π.Χ. ενισχύθηκε, έπειτα από τους αγώνες του Εφιάλτη και του Περικλή, άντεξε, με σύντομες εκτροπές (πραξικόπημα των Τετρακοσίων, Τριάκοντα Τύραννοι), σχεδόν δύο αιώνες, ως την υποταγή της πόλης στους Μακεδόνες.

Στις αρχές του 5ου αιώνα οι Αθηναίοι υποστήριξαν ενεργά την εξέγερση των ιωνικών πόλεων της Μικράς

Ασίας κατά των Περσών (500-493 π.Χ.) και πρωτοστάτησαν στην απόκρουση των Περσών στον Μαραθώνα (490 π.Χ.), στη Σαλαμίνα (480 π.Χ.) και στις Πλαταιές (479 π.Χ.). Αμέσως μετά, εκμεταλλευόμενοι τη διστακτικότητα των Σπαρτιατών, τάχθηκαν επικεφαλής της Α΄ Αθηναϊκής Ναυτικής Συμμαχίας, που συγκρότησαν, με έδρα τη Δήλο, μαζί με πολλές μικρασιατικές και νησιωτικές πόλεις για τη συνέχιση του αγώνα κατά των Περσών (478 π.Χ.). Σταδιακά, στο πλαίσιο της Συμμαχίας, η Αθήνα εξελίχθηκε σε ηγεμονική δύναμη, ενώ οι άλλες συμμαχικές πόλεις, που μετείχαν, υποτίθεται, ισότιμα, έγιναν υποτελείς των Αθηναίων. Αυτό επισημοποιήθηκε κατά κάποιον τρόπο με τη μεταφορά της έδρας της Συμμαχίας από τη Δήλο στην Αθήνα (454 π.Χ.) και την υποχρέωση των συμμάχων να μεταβαίνουν στην Αθήνα για εκδίκαση υποθέσεων στις οποίες εμπλέκονταν. Οι εξελίξεις αυτές ενίσχυσαν την Αθήνα οικονομικά, στρατιωτικά και πολιτικά.

Το διάστημα από το τέλος των Περσικών Πολέμων ως το τέλος του αιώνα σφραγίστηκε από την αντιπαράθεση της Αθήνας με τη Σπάρτη. Δύο φορές η αντιπαράθεση αυτή οδήγησε σε πολεμική ρήξη (461-446 και 431-404 π.Χ.), που τερματίστηκε –προσωρινά– με την ήττα της Αθήνας (404 π.Χ.). Παρά την ήττα, η Αθήνα κατόρθωσε να ξανακερδίσει μεγάλο μέρος από το χαμένο έδαφος και να διαδραματίσει και πάλι αξιόλογο ρόλο (Β΄ Αθηναϊκή Συμμαχία, 378 π.Χ.). Λίγο αργότερα βρέθηκε αντιμέτωπη με τον Φίλιππο και τους Μακεδόνες, έχασε το ένα μετά το άλλο τα ερείσματά της στη Μακεδονία και, μετά τη μάχη στη Χαιρώνεια (338 π.Χ.), ακολούθησε τη μοίρα των άλλων πόλεων της νότιας Ελλάδας και υποτάχθηκε στους Μακεδόνες. Τον 3ο αιώνα η πόλη είναι πρωτίστως σπουδαίο πνευματικό κέντρο.

Μοναδική, από πολλές πλευρές, ήταν η Αθήνα της κλασικής εποχής, και ειδικά του β' μισού του 5ου αιώνα, η οποία με αυταρέσκεια και υπερηφάνεια μιλούσε για τη δημοκρατία της. Η πόλη πρέπει να εντυπωσίαζε τους πολίτες και –πολύ περισσότερο– τους πολυάριθμους ξένους που την επισκέπτονταν για να ρυθμίσουν ζητήματα μικρά ή μέγιστα κατ' αρχάς με την αίσθηση που δημιουργούσε ότι ήταν κάτι σαν το κέντρο του κόσμου ή των εξελίξεων, έπειτα με τα περίλαμπρα δημόσια οικοδομήματα και τα σπουδαία έργα τέχνης, με τις ανεπανάληπτες θεατρικές παραστάσεις, που μόνο στην Αθήνα μπορούσες να δεις, και γενικότερα με τη βεβαιότητα που μετέδιδε ότι, σε πανελλήνιο επίπεδο, ήταν το αδιαφιλονίκητο πνευματικό κέντρο, η Έλλάδος παιδείσης και το πρυτανεΐον της σοφίας, όπως την έχουν χαρακτηρίσει. Την εποχή αυτή στην Αθήνα μεσουρανούσε το θέατρο και το δράμα, έκανε το δυναμικό της ξεκίνημα η ρητορεία, εύρισκε άριστους

συνεχιστές η λαμπρή ιωνική παράδοση στην ιστοριογραφία και στη φιλοσοφία, δίδασκαν οι επιφανέστεροι σοφιστές που αμφισβητούσαν όλες τις παραδοσιακές αλήθειες, άφηναν τη σφραγίδα τους κορυφαίοι αρχιτέκτονες, γλύπτες και ζωγράφοι και αναζητούσαν νέους δρόμους πρωτοπόροι μουσικοί.

Νεαρή γυναίκα με προσφορές για το νεκρό άντρα της (βλ. σελ. 11). Λευκή λήκυθος, περ. 445-440 π.Χ. (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.)

Το τι σημαίνουν συγκεκριμένα όλα αυτά το αντιλαμβάνεται κανείς ευκολότερα, αν επιχειρήσει να σκεφτεί ποιους θα συναντούσε ένας που θα ζούσε στην Αθήνα, για παράδειγμα, τη δύσκολη πενταετία 430-425 π.Χ. (Πελοποννησιακός Πόλεμος, λοιμός). Θα συναντούσε λοιπόν, μεταξύ άλλων, τον Περικλή, τον Αναξαγόρα, τον Σωκράτη, τους κορυφαίους σοφιστές Πρωταγόρα, Πρόδικο και Γοργία, τον ρήτορα Αντιφώντα, τον παλαίμαχο κωμικό ποιητή Κρατίνο και τους δύο ανερχόμενους αστέρες της κωμικής τέχνης, τον Εύπολη και τον Αριστοφάνη, τον Σοφοκλή και τον Ευριπίδη και αρκετούς άλλους δραματικούς ποιητές, μερικοί από τους οποίους ήταν, χωρίς αμφιβολία, μείζονες.

Βέβαια, η Αθήνα δεν ήταν μόνο η Έλλάδος παιδείσης· ήταν συγχρόνως και μια πόλη με πολλές διαχωριστικές γραμμές και διακρίσεις. Εκεί ζούσαν Έλληνες και βάρβαροι, ελεύθεροι και δούλοι, πολίτες και μέτοικοι, γυναίκες και άντρες. Οι λεγόμενοι βάρβαροι ήταν κυρίως δούλοι που εκτελούσαν αστυνομικά καθήκοντα ή εργάζονταν στο σπίτι, στα χτήματα, στην αγορά, στα μεταλλεία ή όπου αλλού μπορεί να φανταστεί κανείς. Οι μέτοικοι ήταν ελεύθεροι πολίτες από άλλες πόλεις που είχαν εγκατασταθεί στην Αθήνα και ασχολούνταν συνήθως με τη βιοτεχνία, το εμπόριο και τη ναυσιπλοΐα. Οι γυναίκες που συναντούσε κανείς σε δημόσιους χώρους ήταν κατά κανόνα δούλες, γυναίκες ελευθερίων ηθών, εταίρες, ή Αθηναίες από τα κατώτερα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα, που αναγκάζονταν να βγαίνουν από το σπίτι για να εργάζονται. Οι γυναίκες της «καλής κοινωνίας» σπάνια εγκατέλειπαν το σπίτι –ούτως ή άλλως ο χώρος των γυναικών ήταν ο οίκος και ο χώρος των ανδρών η αγορά.

Αν ένας Αθηναίος δεν απουσίαζε σε κάποια από τις πολλές πολεμικές επιχειρήσεις, που αποτελούσαν

καθημερινή πραγματικότητα, και δεν εργαζόταν, το πιθανότερο είναι να έκανε ένα από τα ακόλουθα: (α) Να έπαιρνε μέρος σε συνεδρίαση της Εκκλησίας του Δήμου, της βουλής ή κάποιου δικαστηρίου –η δικομανία των Αθηναίων δεν είχε προηγούμενο, ενώ οι συνεδριάσεις της Εκκλησίας του Δήμου έφταναν τις 40 τον χρόνο· (β) να συμμετείχε σε συμπόσιο ή σε γιορτή –ένας επικριτής της αθηναϊκής δημοκρατίας ισχυρίζεται ότι οι Αθηναίοι είχαν διπλάσιες γιορτές από ό,τι οι άλλοι Έλληνες· (γ) να συζητούσε στην παλαίστρα, σε κάποια στοά, σε κάποιο κουρείο ή οπουδήποτε αλλού– οι Αθηναίοι είχαν τη φήμη ότι ήταν πιο πολύ άνθρωποι των λόγων παρά των έργων, ήταν, όπως τους λέει ο Κλέων, «θεατές των λόγων και ακροατές των έργων».

Βλ. τη λεζάντα στη σελ. 15

1. – Η γη της Αττικής

ΞΕΝΟΦΩΝ, Πόροι 1, 2-8

ΤΟ ΕΡΓΟ Οι Πόροι γράφτηκαν το 355/4 π.Χ. και είναι το τελευταίο έργο του Ξενοφώντα. Στο έργο αυτό ο ιστορικός υποδεικνύει τρόπους με τους οποίους η πόλη της Αθήνας θα μπορούσε να αυξήσει τα έσοδά της και να εξασφαλίσει τα απαραίτητα για τους πολίτες της, χωρίς να εκμεταλλεύεται τους συμμάχους.

ΤΟ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ Στο ανθολογούμενο απόσπασμα, που προέρχεται από το εισαγωγικό πρώτο κεφάλαιο, ο Ξενοφών μιλάει για τη φύση της Αττικής, εστιάζοντας κυρίως το ενδιαφέρον του στο ήπιο κλίμα, που ευνοεί την παραγωγή, στον ορुकτό πλούτο και στη γεωγραφική θέση της πόλης.

ΚΕΙΜΕΝΟ

1 2 Όταν άρχισα να εξετάζω αυτά που σκέφτηκα, ένα πράγμα αναδείχθηκε αμέσως, ότι η χώρα είναι από τη φύση τέτοια ώστε να εξασφαλίζει πολλά έσοδα. Για να

ΣΧΟΛΙΑ

2 αυτά που σκέφτηκα: Εννοεί την άποψη που διατύπωσε στην πρώτη παράγραφο του κεφαλαίου, ότι δηλαδή οι πολίτες της Αθήνας θα μπορούσαν να ζουν από αυτά που παράγει η Αττική, χωρίς να δίνουν λαβές στους Έλληνες να τους κατηγορούν για εκμετάλλευση των συμμάχων.

γίνει αντιληπτό ότι αυτό που λέω ισχύει, θα αναφερθώ πρώτα στη φύση της Αττικής. Κατ' αρχάς, ότι οι **3** εποχές είναι εδώ πολύ ήπιες, το αποδεικνύουν τα ίδια τα προϊόντα που παράγονται: Είδη που σε πολλά μέρη δεν θα ήταν δυνατό να φυτρώσουν καν, εδώ καρποφορούν. Και όπως ακριβώς είναι εύφορο το έδαφος, έτσι και η γύρω θάλασσα είναι εξαιρετικά πλούσια σε παντός είδους αλιεύματα. Εκτός αυτού, τα αγαθά που χαρίζουν οι θεοί με τις εποχές εδώ αρχίζουν όλα πολύ νωρίς και τελειώνουν πολύ αργά.

4 Και η χώρα δεν υπερέχει μόνο σ' αυτά που ακμάζουν και φθίνουν στον κύκλο ενός χρόνου, αλλά έχει και παντοτινά αγαθά. Γιατί στο έδαφός της υπάρχει άφθονο μάρμαρο, από το οποίο κατασκευάζονται και ωραιότατοι ναοί και ωραιότατοι βωμοί και έξοχα

5 αγάλματα για τους θεούς· και η ζήτηση, τόσο από Έλληνες όσο και από βαρβάρους, είναι μεγάλη. Υπάρχουν επίσης εκτάσεις που, όταν σπέρνονται, δεν παράγουν καρπό, όταν όμως ανασκάπτονται, τρέφουν πολλαπλάσιους από όσους θα έτρεφαν, αν παρήγαν σιτάρι. Και δεν χωρεί αμφιβολία ότι με θεία βούληση

ΣΧΟΛΙΑ

στη φύση της Αττικής: Από τη συνέχεια προκύπτει ότι αναφέρεται στο κλίμα και στη γεωλογική σύσταση του εδάφους.

4 μάρμαρο: Περίφημο ήταν το πεντελικό μάρμαρο. Για τον ναό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο, για παράδειγμα, που οικοδομήθηκε στα χρόνια του Ξενοφώντα, χρησιμοποιήθηκε πεντελικό μάρμαρο.

5 όταν ... ανασκάπτονται: Αναφορά στα μεταλλεία αργύρου στο Λαύριο.

αυτά τα εδάφη έχουν άργυρο· γεγονός πάντως είναι ότι, ενώ βρίσκονται σε κοντινή απόσταση πολλές πόλεις, και ηπειρωτικές και νησιωτικές, σε καμία από αυτές δεν φτάνει μικρή έστω φλέβα αργύρου.

6 Εξάλλου, όχι χωρίς λόγο θα θεωρούσε κάποιος ότι η πόλη κατέχει το κέντρο της Ελλάδας και ολόκληρης, θα έλεγα, της οικουμένης. Γιατί όσο περισσότερο απέχουν κάποιοι από αυτή, τόσο πιο φοβερά είναι τα κρύα ή οι ζέστες που συναντούν. Όσοι πάλι θελήσουν να φτάσουν από το ένα άκρο της Ελλάδας στο άλλο, όλοι αυτοί περνούν από την Αθήνα όπως από το επίκεντρο ενός κύκλου, είτε ταξιδεύουν δια θαλάσσης είτε οδικώς.

7 Και παρά το γεγονός ότι δεν βρέχεται ολόγυρα από θάλασσα, σαν να ήταν νησί, και εισάγει από όλα τα σημεία του ορίζοντα ό,τι χρειάζεται και εξάγει ό,τι επιθυμεί·

Ελικοειδές πλυντήριο του 4ου αι. π.Χ. για τον καθαρισμό του μεταλλεύματος (Λαύριο).

ΣΧΟΛΙΑ

6 το κέντρο ...της οικουμένης: Από το γεγονός ότι το κλίμα της Αττικής είναι ήπιο εξάγεται το συμπέρασμα ότι η Αθήνα βρίσκεται στο κέντρο της οικουμένης (του κατοικημένου τμήματος της γης). Η καλή γεωγραφική θέση της Αθήνας ευνοεί την επικοινωνία με τις άλλες πόλεις και τη συνακόλουθη αλληλεπίδραση σε όλα τα επίπεδα.

8 ο λόγος είναι ότι έχει θάλασσα και από τις δύο πλευρές. Εισάγει επίσης πολλά εμπορεύματα και διαξηράς· γιατί είναι μέρος της ηπειρωτικής χώρας. Κοντά, τέλος, στις πιο πολλές από τις άλλες πόλεις ζουν βάρβαροι που τους δημιουργούν προβλήματα· αντίθετα, με την Αθήνα γειτονεύουν πόλεις που απέχουν και οι ίδιες πάρα πολύ από τους βαρβάρους.

(μετάφραση Λένα Αντζουλή)

ΣΧΟΛΙΑ

8 κοντά... στις πιο πολλές από τις άλλες πόλεις ... προβλήματα: Δεν εννοεί οι πιο πολλές από όλες τις πόλεις γενικά αλλά από τις πόλεις που ήταν σημαντικοί εμπορικοί σταθμοί, ενδεχομένως ανταγωνιστικοί προς την Αθήνα (π.χ. το Βυζάντιο). Η απουσία αντιθέσεων με τους γείτονες βοηθάει την ανάπτυξη ειρηνικών δραστηριοτήτων, όπως είναι το εμπόριο.

Κάμιнос τήξης μεταλλεύματος.
(Αναπαράσταση: Κ. Κονοφάγος.)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

- 1.** Σε ποια σημεία εντοπίζει την υπεροχή της Αττικής ο Ξενοφών;
- 2.** α) Ποια από τα αναφερόμενα πλεονεκτήματα δεν υφίστανται σήμερα και για ποιους λόγους;
β) Με βάση τις γνώσεις που έχουμε σήμερα, ποιες από τις απόψεις που διατυπώνονται στο κείμενο είναι προφανώς εσφαλμένες;
- 3.** Πώς «αποδεικνύεται» ότι είναι θέλημα των θεών που το έδαφος της Αττικής έχει άργυρο;
- 4.** Για ποιο λόγο νομίζετε ότι γίνεται η αναφορά στην απουσία των βαρβάρων στην παράγραφο 8;

2. – Τα έξ εκάστης πόλεως ιδιώματα

ΕΡΜΙΠΠΟΣ, Φορμοφόροι (απόσπ. 63)

Ο ΒΙΟΣ - ΤΟ ΕΡΓΟ Ο κωμικός ποιητής Έρμιππος πρωτοεμφανίστηκε γύρω στο 440 π.Χ. ή λίγο αργότερα και συνέχισε να γράφει έως περίπου το 410 π.Χ. Έγραψε 40 κωμωδίες (όσες και ο Αριστοφάνης). Γνωρίζουμε 10 τίτλους. Κέρδισε τουλάχιστον μία νίκη στα Μεγάλα Διονύσια και τέσσερις στα Λήναια. Σώζονται 94 αποσπάσματα, από τα οποία το εκτενέστερο είναι αυτό εδώ. Αρκετά έργα του ήταν παρωδίες μύθων. Η εικόνα που προκύπτει από τα σωζόμενα αποσπάσματα είναι η εικόνα ενός τυπικού εκπροσώπου της Αρχαίας Κωμωδίας, δηλαδή της κωμωδίας του 5ου αιώνα: Σημαντική θέση στο έργο του κατέχει η πολιτική επικαιρότητα, ενώ είναι συχνές οι προσωπικές επιθέσεις εναντίον κορυφαίων πολιτικών. Υπήρξε σφοδρός πολέμιος του Περικλή.

«ΦΟΡΜΟΦΟΡΟΙ» Η κωμωδία Φορμοφόροι παίχτηκε πιθανότατα το 425 (ή το 426) π.Χ. Φορμοφόροι είναι «αυτοί που κουβαλούν φορμούς (καλάθια)», κάτι δηλ. σαν αχθοφόροι, ωστόσο από τον τίτλο και τους σωζόμενους στίχους δεν είναι δυνατό να πούμε τίποτα περισσότερο για την πλοκή του έργου.

ΤΟ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ Σ' αυτόν τον επικού τύπου κατάλογο, που διανθίζεται με επίκαιρες κωμικές αιχμές για εχθρούς των Αθηναίων, αναφέρονται τα χαρακτηριστικά προϊόντα κάθε πόλης ή περιοχής (τά έξ εκάστης πόλεως ιδιώματα), που εισάγονται δια θαλάσσης στην Αθήνα. Ένα χωρίο από την Αθηναίων πολιτεία του Ψευδο-Ξενοφώντα, που γράφει περίπου την ίδια

εποχή, και ένα άλλο από το θουκυδίδειο επιτάφιο του Περικλή, που εκφωνήθηκε το 430 π.Χ., δείχνουν ότι η εικόνα που δίνει ο κωμικός δεν απέχει πολύ από την πραγματικότητα. (Ψευδο-Ξενοφών, **Αθηναίων πολιτεία** 2,7 χάρη στην κυριαρχία στη θάλασσα... καθώς έρχονταν σε επαφή με άλλους στο ένα μέρος με άλλους στο άλλο, διδάχθηκαν τρόπους γαστρονομικών απολαύσεων. Ό,τι καλό υπάρχει στη Σικελία ή στην Ιταλία ή στην Κύπρο ή στην Αίγυπτο ή στη Λυδία ή στον Πόντο ή στην Πελοπόννησο ή κάπου αλλού, όλα αυτά τα βρίσκεις συγκεντρωμένα στο ίδιο σημείο χάρη στην κυριαρχία στη θάλασσα. – Θουκυδίδης 2, 38, 2 επιπλέον, χάρη στη δύναμη της πόλης, φτάνουν εδώ από παντού τα πάντα. Έτσι συμβαίνει να απολαμβάνουμε τα αγαθά των άλλων με τον ίδιο τρόπο που απολαμβάνουμε και τα δικά μας.)

Γύψινο κωμικό προσωπείο των ελληνιστικών χρόνων από την Αίγυπτο. (Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη.)

ΚΕΙΜΕΝΟ

Ιστορήστε μου τώρα, ω Μούσες,
σεις που ζείτε στα Ολύμπια δώματα,

ΣΧΟΛΙΑ

1 Μούσες: Ο κωμικός, στην αρχή αυτού του δύσκολου καταλόγου πόλεων ή περιοχών και προϊόντων, ζητάει τη συνδρομή των Μουσών, όπως κάνει ο Όμηρος, όταν αρχίζει τον ασυγκρίτως πιο δύσκολο δικό του «κατάλογο των πλοίων» στη δεύτερη ραψωδία της Ιλιάδας (στ. 484).

ποια αγαθά εδώ έφερε ο Διόνυσος με το μαύρο καράβι,
από τότε που πλέει ως έμπορος
στο οινοπόρφυρο απάνω το πέλαγος.
Σίλφιο απ' την Κυρήνη και δέρματα βόεια,
5 σκουμπρί από τον Ελλήσποντο
και τα παστά απαξάπαντα,

ΣΧΟΛΙΑ

2 ο Διόνυσος: Δεν μας εκπλήσσει ο Διόνυσος που ταξιδεύει στο πέλαγος (βλ. εικ.), αλλά δεν γνωρίζουμε τίποτα για τον ρόλο που έπαιζε στη συγκεκριμένη κωμωδία.

Η μεγάλη ανάπτυξη του εμπορίου ευνοεί την αλληλεπίδραση ανάμεσα στους Αθηναίους και τους άλλους και σε πολλούς άλλους τομείς.

4 σίλφιο απ' την Κυρήνη: Το φυτό σίλφιο, που ευδοκίμούσε μόνο σ' αυτή την περιοχή, είναι το βασικό εξαγωγίμο προϊόν της Κυρήνης, κάτι σαν έμβλημά της. Τα βλαστάρια του τα έτρωγαν, ενώ ο χυμός του αποτελούσε σπουδαίο γιατρικό.

Κυρήνη: Ελληνική αποικία στη βόρεια ακτή της Αφρικής (απέναντι από τη νοτιοδυτική Πελοπόννησο, στην περιοχή της Λιβύης). Την ίδρυσαν άποικοι από την Θήρα, το 631 π.Χ. Κυρήνη ονομαζόταν και η ευρύτερη περιοχή.

δέρματα βόεια: Τα δέρματα από την περιοχή της Κυρήνης θεωρούνταν άριστης ποιότητας.

5 Το (παστό ή καπνιστό) σκουμπρί ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές και φτηνό φαγητό. Τα παστά ψάρια που έφταναν στην Αθήνα προέρχονταν κυρίως από τον Πόντο.

απ' τη Θεσσαλία πλιγούρι και τα παΐδια τα βόεια·
κι απ' τον Σιτάλκη ψώρα ειδικά για
τους Λακεδαιμόνιους,

Ο Διόνυσος ταξιδεύει πάνω σε
πλοίο που το κατάρτι του έχει
γίνει κλήμα πολυστάφυλο. Αττική
μελανόμορφη κύλικα,
540-535 π.Χ.. (Μόναχο,
Staatliche Antikensammlungen)
[Αντιγραφή: Στ. Μπονάτσος]

ΣΧΟΛΙΑ

6 πλιγούρι (αρχ. χόνδρος): Χοντροαλεσμένο σιτάρι ή άλλο δημητριακό προϊόν. Το έριχναν μέσα σε νερό (ή σε γάλα) και το πρόσφεραν μετά το δείπνο. Το καλύτερο ήταν το θεσσαλικό πλιγούρι, με δεύτερο το μεγαρικό.

7 απ' τον Σιτάλκη: Ο Σιτάλκης ήταν βασιλιάς των Οδρουσών, ενός θρακικού φύλου, από τα χρόνια λίγο μετά το 440 π.Χ. έως το θάνατό του (424 π.Χ.). Το βασίλειό του συνέπιπτε περίπου με τη σημερινή Βουλγαρία. Το 431 π.Χ. είχε συνάψει συμμαχία με τους Αθηναίους εναντίον του βασιλιά της Μακεδονίας Περδίκκα Β' (βλ. στ. 8 σχόλ.). Οι Σπαρτιάτες, στα επόμενα χρόνια, προσπάθησαν ανεπιτυχώς να τον πείσουν να εγκαταλείψει τη συμμαχία.

Οι κωμικές αιχμές, με τις οποίες διανθίζεται αυτός ο κατάλογος πραγματικών προϊόντων (βλ. στ. 8 και 10), σχετίζονται με την εξωτερική πολιτική της Αθήνας και παραπέμπουν στις κατά καιρούς συγκρούσεις με άλλες δυνάμεις.

Απ' την Εύβοια έρχονται αχλάδια

και τα σκληρόσαρκα μήλα,
σκλάβοι από τη Φρυγία, μισθοφόροι απ' την Αρκαδία.

Οι Παγασές πέμπουν δούλους,

σκέτους ή και με το στίγμα.

ΣΧΟΛΙΑ

17 τα σκληρόσαρκα μήλα: Ο Έρμιππος ενσωματώνει αυτούσια την ομηρική κατακλείδα του στίχου ἴφια μήλα (γερά πρόβατα), της δίνει όμως διαφορετικό περιεχόμενο (κατά γράμμα: γερά μήλα).

18 σκλάβοι από τη Φρυγία: Ήταν τόσο συχνό το φαινόμενο οι δούλοι να προέρχονται από τη Φρυγία, ώστε το ίδιο το εθνικό Φρύγας έφτασε να σημαίνει δούλος.

μισθοφόροι απ' την Αρκαδία: Οι Αρκάδες ήταν οι μισθοφόροι της αρχαιότητας. Αποκαλυπτικό είναι ένα χωρίο από τα Ελληνικά του Ξενοφώντα: Ένας Αρκάδας που απευθύνεται σε Αρκάδες, για να αποδείξει πόσο γενναίους τους θεωρούν οι άλλοι, επικαλείται το γεγονός ότι, όποτε χρειάζονται μισθοφόρους, επιλέγουν Αρκάδες.

19 οι Παγασές πέμπουν δούλους: Το λιμάνι των Παγασών στον ομώνυμο κόλπο φαίνεται ότι αποτελούσε σημαντικό σταθμό για το δουλεμπόριο. Την «επίδοση» της Θεσσαλίας στο δουλεμπόριο τη μαρτυρεί και ο Αριστοφάνης, όταν γράφει κάπου ότι εκεί υπάρχουν πλείστοι άνδραποδισταί (δουλέμποροι).

με το στίγμα (αρχ. στιγματίας): Δούλοι, συνήθως δραπέτες, με ένα ανεξίτηλο σημάδι στο μέτωπο (στίγμα). Το στίγμα αποδείκνυε ότι κάποιος είναι δούλος και λειτουργούσε αποτρεπτικά για νέα απόδραση.

20 Τα γλυκοκάστανα πάλι
και τα αμύγδαλα τα σιγαλόηχα
τα παρέχουνε οι Παφλαγόνες·
γιατί αυτά είναι του δείπνου επιστέγασμα.
Η Φοινίκη στέλνει χουρμάδες και μαζί τους το σιμιγδάλι,
τάπητες η Καρχηδόνα
και προσκέφαλα με χίλια χρώματα.
(μετάφραση Θ. Κ. Στεφανόπουλος)

Το ζύγισμα του σίλφιου μπροστά
στον βασιλιά της Κυρήνης
Αρκεσίλαο Α'. Λακωνική
μελανόμορφη κύλικα,
565-560 π.Χ. (Παρίσι,
Bibliothèque Nationale. Cabinet
des Médailles et d' Antiques.)
[Αντιγραφή: Στ. Μπονάτσος]

20 τα αμύγδαλα τα σιγαλόηχα (αρχ. αμύγδαλα
σιγαλόεντα): Ομηρίζουσα έκφραση. Όπως και στον στ.
17, ο ποιητής χρησιμοποιεί το ομηρικό επίθετο
σιγαλόεντα (στίλβοντα), του δίνει όμως διαφορετικό
νόημα («αυτά που σπάζουν εύκολα, που δεν κάνουν
θόρυβο»).

21 οι Παφλαγόνες: Η Παφλαγονία βρισκόταν στη
βόρεια Μικρά Ασία και ήταν γνωστή κυρίως για την
παραγωγή ξύλου.

γιατί ... επιστέγασμα: Στο πρωτότυπο το ημιστίχιο
προέρχεται αυτούσιο από τον Όμηρο.

22 η Φοινίκη: (το αρχαίο κείμενο είναι φθαρμένο και
δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για την απόδοση.) Η
Φοινίκη εκτεινόταν από τη Συρία έως τον νότιο Λίβανο.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

- 1.** Πάνω σε ένα χάρτη να σημειώσετε τους 17 αναφερόμενους τόπους προελεύσεως των προϊόντων που εισάγονται δια θαλάσσης στην Αθήνα και να υποδείξετε την πιθανή πορεία των εμπορικών πλοίων προς το λιμάνι του Πειραιά. (Αν το κρίνετε απαραίτητο, ανατρέξτε στο βιβλίο σας της Γεωγραφίας και στο βιβλίο σας της Ιστορίας της Α΄ Γυμνασίου).
- 2.** Να κατατάξετε σε κατηγορίες τα εισαγόμενα προϊόντα. Ποιες κυρίως ανάγκες εξυπηρετούσαν;
- 3.** α) Για ποιο λόγο νομίζετε ότι δεν περιλαμβάνεται το σιτάρι σ' αυτόν τον κατάλογο, ενώ είναι γνωστό ότι οι Αθηναίοι έκαναν σχετικές εισαγωγές;
β) Ποιο συμπέρασμα θα μπορούσαμε να βγάλουμε σχετικά με τη διατροφή των Αθηναίων (ή κάποιων Αθηναίων), με βάση τα εισαγόμενα είδη διατροφής;

3. - Κατά Ιχθυοπωλών

α. ΑΜΦΗΣ, Πλάνος (απόσπ. 30)

Ο ΒΙΟΣ - ΤΟ ΕΡΓΟ Ο κωμικός ποιητής Άμφης γράφει γύρω στα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ. Μας είναι γνωστοί 28 τίτλοι έργων του. Από τους τίτλους προκύπτει ότι περίπου το 1/4 από τις κωμωδίες του αντλούσαν το θέμα τους από τον μύθο, κάτι που συνέβαινε πολύ συχνά κυρίως κατά το πρώτο τέταρτο του αιώνα. Σώζονται 50 αποσπάσματα.

«ΠΛΑΝΟΣ» Πλάνος είναι αυτός που (παρα)πλανά, ο απατεώνας. Από τη συγκεκριμένη κωμωδία σώζεται μόνο το απόσπασμα που παραθέτουμε και ένας ακόμη στίχος. Από τους σωζόμενους στίχους δεν είναι δυνατό να βγάλουμε συμπεράσματα για την πλοκή του έργου.

ΙΧΘΥΟΦΑΓΙΑ Τα ψάρια, φρέσκα και συντηρημένα, κατείχαν σημαντική θέση στη διατροφή των αρχαίων Αθηναίων. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι η λέξη ὄψον, που σήμαινε γενικά «προσφάι» (ό,τι τρώει κανείς μαζί με το ψωμί), στην Αθήνα απέκτησε την ειδικότερη σημασία «ψάρι», συνήθως παστό (από τη λέξη ὄψον προέρχεται η νεοελληνική λέξη «ψάρι»: ὄψον → [υποκοριστικό] ὀψάριον → ψάρι). Τα φρέσκα ψάρια που έφταναν στην Αθήνα προέρχονταν κυρίως από τις γύρω θάλασσες (βλ. Κείμενο 1), τα συντηρημένα κατά κανόνα από τις θάλασσες του Πόντου (βλ. Κείμενο 2).

ΟΙ ΙΧΘΥΟΠΩΛΕΣ ΣΤΗΝ ΚΩΜΩΔΙΑ Τα κωμικά αποσπάσματα στα οποία γίνεται λόγος για ψάρια και τα οποία, στην πλειονότητά τους, ανήκουν στη Μέση Κωμωδία (περ. 400-325 π.Χ.), ανέρχονται σε δεκάδες.

Δεν είναι λίγα και αυτά που αναφέρονται στους ιχθυοπώλες. Οι αναφορές είναι πάντα επικριτικές και συνήθως αφορούν την απαράδεκτη συμπεριφορά τους και τα τεχνάσματα που χρησιμοποιούν, τις υψηλές τιμές ή την κακή ποιότητα των ψαριών.

β. ΑΛΕΞΗΣ, Ἄπεγλαυκωμένος (απόσπ. 16)

Για τον Ἄλεξη βλ. Κείμενο 6. Για τους ιχθυοπώλες στην κωμωδία βλ. το εισαγωγικό σημείωμα στο προηγούμενο κείμενο (α).

«ΑΠΕΓΛΑΥΚΩΜΕΝΟΣ» Ο τύπος ἀπεγλαυκωμένος είναι μετοχή παρακειμένου του ρήματος ἀπογλαυκοῦμαι, που σημαίνει «παθαίνω γλαύκωμα (=καταρράκτη)». Ότι το συγκεκριμένο πρόσωπο, που έδωσε τον τίτλο στην κωμωδία, πρέπει να έπαιζε σημαντικό ρόλο στο έργο, είναι λίγο πολύ βέβαιο, αλλά δεν μπορούμε να πούμε τίποτα περισσότερο. Στα τέσσερα σωζόμενα αποσπάσματα γίνεται λόγος για φαγητά, πιθανώς με αφορμή ένα δείπνο από συμβολῶν («ρεφενέ»). Οι στίχοι που ανθολογούνται είναι ίσως ο μονόλογος κάποιου – ενδεχομένως ενός δούλου– που μόλις έχει επιστρέψει από την αγορά και εκφράζει την αγανάκτησή του για τα καμώματα των ιχθυοπωλών.

ΚΕΙΜΕΝΟ (α)

Είναι χίλιες φορές πιο εύκολο να
συναντήσει κανείς τους στρατηγούς,

Στην ψαραγορά.
Ερυθρόμορφος
κωδωνόσχημος
κρατήρας, 4ος αι. π.Χ.
(Cefalu / Σικελία,
Museo Mandralisca.)
[Αντιγραφή: Στ.
Μπονάτσος]

ΣΧΟΛΙΑ

1 τους στρατηγούς: Οι στρατηγοί στην Αθήνα ήταν δέκα και εκλέγονταν για ένα χρόνο, με δυνατότητα επανεκλογής χωρίς περιορισμό. Αρχικά εκλεγόταν ένας από κάθε φυλή, αργότερα η εκλογή γινόταν από το σύνολο των πολιτών. Γενικά δεν είχαν μόνο την ευθύνη για τις πολεμικές επιχειρήσεις, αλλά ήταν πρόσωπα με μεγάλη πολιτική δύναμη και υψηλό κύρος. Είναι ωστόσο πιθανό ότι ο Άμφης και ο Άλεξης (βλ. το επόμενο κείμενο) είχαν στον νου τους επιφανείς στρατηγούς που είχαν διαπρέψει σε πολεμικές επιχειρήσεις, δηλαδή πρόσωπα που είχαν σχεδόν αποκλειστικά στρατιωτικές αρμοδιότητες. Και σ' αυτό το απόσπασμα και στο επόμενο υπογραμμίζεται έντονα η αντίθεση ανάμεσα στην υψηλή θέση των στρατηγών και την ταπεινή των ιχθυοπωλών.

να μπορέσει να τους μιλήσει και να
πάρει από αυτούς απάντηση
σε οτιδήποτε ρωτήσει παρά να συμβεί το ίδιο

με τους αναθεματισμένους ψαράδες στην αγορά.

5 Εκεί, αν ένας σηκώσει κάτι από τον πάγκο
και ρωτήσει κάποιον από αυτούς,
εκείνος, όπως ο Τήλεφος,
κοιτάζει κάτω στην αρχή αμίλητος –και εδώ που τα λέμε
δεν έχει άδικο, αφού όλοι τους είναι,
κυριολεκτικώς, ανθρωποκτόνοι–
και σαν να είχε αλλού τον νου του και να μην άκουσε,
10 χτυπάει ένα χταπόδι· φουσκώνει...
... και τότε, χωρίς να λέει τις λέξεις ολόκληρες,
αλλά τρώγοντας μια συλλαβή: «έσσερις βολούς πάει.»

ΣΧΟΛΙΑ

6 ο Τήλεφος: Γιος του Ηρακλή και της Αύγης, ιέρειας της Αθηνάς στην Τεγέα της Αρκαδίας, βασιλιάς της Μυσίας (Μικρά Ασία). Στη χαμένη τραγωδία του Αισχύλου Μυσοί φαίνεται ότι ο Τήλεφος παρέμενε ένα ασυνήθιστα μεγάλο διάστημα αμίλητος, επειδή είχε σκοτώσει τα αδέρφια της μητέρας του (στ. 8 σχόλ.). Την εποχή που γράφει ο Άμφης, η σιωπή του Τήλεφου είχε γίνει σχεδόν παροιμιώδης.

8 ανθρωποκτόνοι: Όσοι είχαν διαπράξει φόνο απέφευγαν ακόμα και τη λεκτική επικοινωνία με άλλους, για να μη μεταδώσουν το μίσημα στους συνομιλητές τους.

10 Μετά το «φουσκώνει» υπάρχει χάσμα.

12 βολούς: Οβολούς (1 οβολός = 1/6 της δραχμής).

–«Και η σφυρίδα;»– «χτώ βολούς»

Τέτοια είναι υποχρεωμένος

ν' ακούει όποιος αγοράζει ψάρια.

(μετάφραση θ. Κ. Στεφανόπουλος)

Ψάρεμα με αγκίστρι. Σχεδιαστική αποτύπωση παράστασης αγγελίου.

ΚΕΙΜΕΝΟ (Β)

Όταν βλέπω τους στρατηγούς να

έχουν σηκωμένο το φρύδι,

το θεωρώ βέβαια προκλητικό,

ωστόσο δεν με εκπλήσσει ιδιαίτερα

να έχουν παραπάνω έπαρση από ό,τι οι άλλοι,

5 τη στιγμή που τους τιμά ξεχωριστά και η πόλη.

ΣΧΟΛΙΑ

1 σηκωμένο το φρύδι: Το σηκωμένο φρύδι δήλωνε έπαρση.

Όταν όμως βλέπω τους –κακό
χρόνο να 'χουνε– τους ψαράδες
να κοιτάζουν κάτω και να έχουν τα φρύδια
πάνω από την κορυφή της κεφαλής, φουρκίζομαι.
Αν πεις δε να ρωτήσεις «πόσο

θέλεις για τις δύο σφυρίδες;»

10 «Δέκα οβολούς», λέει. – «Πολλά

είναι· να σου δώσω οκτώ;»

–«Αν αγοράσεις τη μία.» –«Πάρ' τα, άνθρωπέ μου,
και άσε την πλάκα.» – «Τόσο που λες; Δίνε του.»

Αυτά είναι ή δεν είναι πιο πικρά

και από την ίδια τη χολή;

(μετάφραση θ. Κ. Στεφανόπουλος)

ΣΧΟΛΙΑ

13 τη χολή: Για τους αρχαίους η χολή ήταν το πικρόν
κατεξοχήν, ανάλογο με το δικό μας «φαρμάκι».

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

- 1.** Τηρουμένων των αναλογιών, ποιο θα ήταν σήμερα το αντίστοιχο για τους στρατηγούς (ανώτατη αρχή) και για το σηκωμένο φρύδι (έκφραση έπαρσης);
- 2.** Με ποιες συγκεκριμένες λεπτομέρειες εκφράζεται η έπαρση των ιχθυοπωλών σε καθένα από τα δύο αποσπάσματα;
- 3.** Να αναφέρετε ένα στοιχείο που αποδεικνύει ότι ο οβολός (και όχι η δραχμή) ήταν το βασικό νόμισμα για τις καθημερινές συναλλαγές.
- 4.** Να επισημάνετε τις ομοιότητες και τις διαφορές ανάμεσα στα δύο κείμενα.
- 5.** α) Από την εικόνα της σελ. 55 σχηματίζουμε για τους ψαράδες την ίδια εντύπωση που σχηματίζουμε διαβάζοντας τα δύο κείμενα;
β) Δοκιμάστε να περιγράψετε τη σκηνή που παρουσιάζεται στην εικόνα της σελ. 55.

4. – Ένα αντρόγυνο στην κλασική Αθήνα

ΞΕΝΟΦΩΝ, Οἰκονομικός 7, 4-22 & 35-43

ΤΟ ΕΡΓΟ Δεν γνωρίζουμε πότε γράφτηκε ο Οικονομικός. Σύμφωνα με κάποιους μελετητές πρέπει να γράφτηκε τη δεκαετία του 370 π.Χ., σύμφωνα με άλλους έλαβε την τελική του μορφή μετά το 362 π.Χ., δηλ. λίγα μόλις χρόνια πριν από το θάνατο του Ξενοφώντα (355 π.Χ.). Ο δραματικός χρόνος, δηλ. ο χρόνος στον οποίο φέρονται να έλαβαν χώρα οι συνομιλίες που αναπαράγονται στο έργο, είναι το τελευταίο τέταρτο του 5ου αιώνα, όταν ζούσε ο Σωκράτης (+399 π.Χ.).

Το θέμα του Οικονομικού είναι η οικονομία (με την αρχική, κυριολεκτική έννοια του όρου), δηλ. η «διαχείριση του οἴκου». (Η λέξη οἶκος είχε στην αρχαιότητα ευρύτερο περιεχόμενο από ό,τι έχει σήμερα· περιλάμβανε την οικία, τα μέλη της οικογένειας, τους δούλους που ανήκαν στον οἶκον και την περιουσία. Ο οἶκος αποτελούσε τη βασική μονάδα της αρχαίας κοινωνίας και η διατήρησή του ήταν το πρώτιστο μέλημα για τον κύριον [τον άντρα που ήταν επικεφαλής του οἴκου] και τα υπόλοιπα μέλη του οἴκου.)

Ο Οικονομικός απαρτίζεται από δύο άνισα και χαλαρά συνδεδεμένα μέρη: από την εισαγωγική περί οικονομίας συνομιλία του Σωκράτη με τον νεαρό Αθηναίο αριστοκράτη Κριτόβουλο (κεφ. 1-6) και από την αναδιήγηση, από τον ίδιο το Σωκράτη, σχετικής συζήτησης που είχε με τον ευκατάστατο Αθηναίο Ισχόμαχο (κεφ. 7-21). Στο δεύτερο μέρος διακρίνονται κυρίως τρεις ενότητες. Η πρώτη (κεφ. 7-10) είναι αφιερωμένη στη σταδιακή εξοικείωση της δεκατετράχρονης γυναίκας του Ισχόμαχου με τα

καθήκοντά της, η δεύτερη (κεφ. 12-14) στην εκπαίδευση του καλού επιτρόπου (του δούλου στον οποίο ο κύριος του οίκου ανέθετε –με σημερινούς όρους– καθήκοντα επόπτη ή προϊσταμένου) και η τρίτη (κεφ. 16-20) σε συγκεκριμένες γεωργικές γνώσεις.

ΤΟ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ Στο απόσπασμα που ακολουθεί ο Ισχύμαχος μεταφέρει στο Σωκράτη την πρώτη συζήτηση που είχε με τη γυναίκα του, αμέσως μετά τον γάμο. Από τη συζήτηση αυτή μαθαίνουμε πολλά και ενδιαφέροντα για τον γάμο, για τις σχέσεις και τις υποχρεώσεις των συζύγων, για τη διαχείριση του οίκου, για τον καταμερισμό της εργασίας, για την αντιμετώπιση των δούλων και για τις αντιλήψεις των Αθηναίων της εποχής σχετικά με σημαντικά ζητήματα.

Ανάγλυφη παράσταση γυναικείας κεφαλής, ίσως της Αφροδίτης. Δίσκος από τη Μήλο, περ. 460 π.Χ. (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.)

ΚΕΙΜΕΝΟ

(7) **4** «Προσωπικά,» είπα, «Ισχύμαχε, θα χαιρόμουν πάρα πολύ να μάθω από σένα και το εξής: εκπαίδευσες εσύ ο ίδιος τη γυναίκα σου, ώστε να είναι αυτή που πρέπει, ή ήξερε ήδη να εκτελεί τα καθήκοντά της, όταν

ΣΧΟΛΙΑ

4 τη γυναίκα σου: Δε μαθαίνουμε ποτέ το όνομα της γυναίκας του Ισχύμαχου. Βλ. Κείμενο 5, § 10 σχόλ.

5 την πήρες από τον πατέρα της και τη μητέρα της;»
«Μα πώς θα μπορούσε,» είπα, «να ξέρει, Σωκράτη, τον καιρό που την πήρα; Αυτή δεν ήταν ακόμα δεκαπέντε χρονών, όταν ήρθε σε εμένα, ενώ έως τότε ζούσε κάτω από αυστηρή επιτήρηση, προκειμένου όσο το δυνατό λιγότερα να δει, όσο το δυνατό λιγότερα να ακούσει και όσο το δυνατό λιγότερα να ρωτήσει. Δεν νομίζεις ότι

ΣΧΟΛΙΑ

5 δεν ήταν ακόμα δεκαπέντε χρονών: Στην Αθήνα των κλασικών χρόνων οι γυναίκες παντρεύονταν γενικά πολύ νωρίς (γύρω στα 14), οι άντρες γύρω στα 30. Λόγω της ηλικίας της γυναίκας και των κοινωνικών συνθηκών, η μετάβαση από την κατάσταση του ανύπαντρου κοριτσιού σ' αυτή της συζύγου τις πιο πολλές φορές πρέπει να βιωνόταν ως εντονότατη μεταβολή.

κάτω από αυστηρή επιτήρηση: Αυτό ίσχυε ιδιαίτερα για τις γυναίκες από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Έβγαιναν από το σπίτι κυρίως για να συμμετάσχουν σε λατρευτικές εκδηλώσεις ή για να παρακολουθήσουν κηδείες στενών συγγενών. Την ευθύνη για την επιτήρηση την είχε ο κύριος της γυναίκας, δηλ. ο πατέρας για την ανύπαντρη, ο σύζυγος για την παντρεμένη, ο γιος για τη χήρα. Για τις γυναίκες από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα η επιτήρηση ήταν λιγότερο αυστηρή, επειδή εκ των πραγμάτων ήταν αναγκασμένες να εργάζονται έξω από το σπίτι, κάνοντας συχνά δουλειές που δεν έχαιραν εκτιμήσεως.

6 ήταν αρκετό, αν, όταν ήρθε, ήξερε απλώς να πάρει μαλλί και να φτιάξει ένα ρούχο και αν είχε δει πώς γίνεται η ανάθεση της επεξεργασίας του μαλλιού στις δούλες; Πάντως, στα σχετικά με το στομάχι,» είπε, «ήρθε, Σωκράτη, άριστα εκπαιδευμένη· και τούτο, αν με ρωτάς, έχω την εντύπωση ότι είναι το μέγιστο που έχει να μάθει τόσο ο άντρας όσο και η γυναίκα.»

7 «Στα υπόλοιπα,» είπα εγώ, «εκπαίδευσες, Ισχύμαχε, εσύ ο ίδιος τη γυναίκα σου, ώστε να είναι

Γυναίκα που γνέθει. Αθηναϊκή Οινοχόη, περ. 490-480 π.Χ.
[Αντιγραφή: Στ. Μπονάτσος]

ΣΧΟΛΙΑ

6 να πάρει μαλλί ... στις δούλες: Οι γυναίκες έπλεναν το μαλλί, το έξαιναν, το έγνεθαν, έπλεκαν και ύφαιναν. Η επεξεργασία του μαλλιού (το έριουργείν) είναι η πιο χαρακτηριστική γυναικεία δραστηριότητα. Αν εμπλέκονταν δούλες, η γυναίκα του σπιτιού τούς ζύγιζε το μαλλί που τους έδινε, για να μην μπορούν να το κλέβουν.

στα σχετικά με το στομάχι: Σύμφωνα με μια βαθιά ριζωμένη προκατάληψη, οι γυναίκες, που είχαν την ευθύνη για την παρασκευή του φαγητού, θεωρούνταν λαίμαργες και αχόρταγες. Αξιοσημείωτο πάντως είναι ότι ο Ξενοφών εμφανίζει τον Ισχύμαχο να αποδίδει ύψιστη σημασία στην εγκράτεια σε σχέση με το φαγητό όχι μόνο για τη γυναίκα αλλά και για τον άντρα.

8 ικανή να φροντίζει όσα πρέπει;» «Όχι, μα τον Δία,» είπε ο Ισχύμαχος, «εννοώ όχι, προτού προσφέρω θυσία και παρακαλέσω τους θεούς να επιτύχουμε, εγώ διδάσκοντας και εκείνη μαθαίνοντας, το άριστο και για τους δυο μας.» «Δηλαδή,» είπα εγώ, «πρόσφερε και η γυναίκα σου μαζί σου θυσία και προσευχόταν μαζί σου για τα ίδια με εσένα;» «Ακριβώς ,» είπε ο Ισχύμαχος· «έδινε μάλιστα πολλές διαβεβαιώσεις και παρακαλούσε τους θεούς να την αξιώσουν να γίνει αυτή που πρέπει, και ήταν ολοφάνερο ότι δεν θα αδιαφορήσει γι' αυτά που της μάθαινα.»

9 «Για τ' όνομα των θεών,» είπα εγώ, «Ισχύμαχε, ποιο ήταν το πρώτο που δοκίμασες να της μάθεις, πες μου· γιατί εγώ θα σε ακούσω με μεγαλύτερη ευχαρίστηση να περιγράφεις αυτά παρά αν περιέγραφες τον συναρπαστικότερο αθλητικό ή ιππικό αγώνα.» Και

ΣΧΟΛΙΑ

8 προτού προσφέρω θυσία και παρακαλέσω τους θεούς: Πριν από το δύσκολο εγχείρημα να διδάξει τη γυναίκα του, ο Ισχύμαχος θέλει με τη θυσία και την προσευχή να εξασφαλίσει τη συνδρομή των θεών. Η σχέση των συζύγων, και λόγω της διαφοράς στην ηλικία, δεν βασίζεται στην ισοτιμία και στη συνακόλουθη αλληλεπίδραση, αλλά μοιάζει πιο πολύ με σχέση δασκάλου και μαθητή.

9 τον συναρπαστικότερο ... αγώνα: Οι αθλητικοί αγώνες και οι ιπποδρομίες γοήτευαν όχι μόνο ως θέαμα αλλά και ως ακρόαμα.

10 ο Ισχύμαχος απάντησε· «εντάξει, Σωκράτη· όταν είχε γίνει ήδη ήμερη και είχε στρώσει, ώστε να είναι σε θέση να συζητήσει, της έκανα μια ερώτηση όπως αυτή: Πες μου, γυναίκα, έχεις άραγε συνειδητοποιήσει ήδη για ποιο λόγο τελικά εγώ σε παντρεύτηκα και οι γονείς σου σε έδωσαν σε

11 εμένα; Γιατί ότι δεν είχαμε βέβαια δυσκολία να βρούμε κάποιον άλλο για να πλαγιάζουμε μαζί του, αυτό, χωρίς αμφιβολία, είναι και για σένα προφανές. Όταν καθίσαμε και σκεφτήκαμε, εγώ για μένα και οι γονείς σου για σένα, ποιος θα ήταν για το σπίτι και για τα παιδιά ο καλύτερος σύντροφος που θα μπορούσαμε να πάρουμε, διάλεξα εγώ εσένα και οι γονείς σου, όπως προκύπτει, διάλεξαν από τους διαθέσιμους εμένα. Αν τώρα δώσει κάποτε ο θεός να αποχτήσουμε παιδιά, θα σκεφτούμε τότε πώς θα τους δώσουμε την καλύτερη

ΣΧΟΛΙΑ

10 είχε γίνει ήδη ήμερη και είχε στρώσει (αρχ. χειροθήης ἦν και ἐτετιθάσευτο): Και οι δύο όροι χρησιμοποιούνται κυριολεκτικά για το ημέρωμα ζώων.

11 για το σπίτι και για τα παιδιά ο καλύτερος σύντροφος: Ο γάμος ορίζεται ως κοινωνία (ένωση) που αποσκοπεί αφενός στη διατήρηση και την αύξηση της περιουσίας αφετέρου στην τεκνοποιία. Για τον άντρα η απόφαση για τον γάμο είναι ατομική, για τη γυναίκα συλλογική (οικογενειακή).

12 δυνατή ανατροφή· γιατί θα είναι και αυτό κοινό αγαθό για μας, να εξασφαλίσουμε τους καλύτερους δυνατούς συμμάχους και γηροκόμους.

13 Για την ώρα κοινό για μας είναι τούτο το σπιτικό. Γιατί και εγώ συνεισφέρω στο κοινό ταμείο ό,τι έχω, και εσύ κατέθεσες στο κοινό ταμείο ό,τι έφερες. Και δεν

ΣΧΟΛΙΑ

12 γηροκόμους: Τα παιδιά είχαν την υποχρέωση να συντηρούν και να φροντίζουν τους γονείς τους στα γεράματα, εις ανταπόδοση του μόχθου που κατέβαλλαν εκείνοι για να τα αναθρέψουν. Στην Αθήνα η συγκεκριμένη υποχρέωση δεν ήταν απλώς ηθική αλλά και νομική. Η παραμέληση αυτού του καθήκοντος και – πολύ περισσότερο– η κακομεταχείριση των γονέων επέσυρε βαρύτατες ποινές (πρόστιμο, στέρηση δικαιωμάτων, ακόμα και την ποινή του θανάτου).

13 ό,τι έφερες: Στην Αθήνα ο κανόνας ήταν να δίνεται προίκα, παρά το ότι δεν φαίνεται να υπήρχε σχετική νομική υποχρέωση. Η προίκα ανήκε στη σύζυγο, αλλά, όσο κρατούσε ο γάμος, τη διαχειριζόταν ο σύζυγος. Αν, για οποιοδήποτε λόγο (π.χ. θάνατος της γυναίκας, διαζύγιο), ο γάμος λυνόταν προτού το ζευγάρι αποκτήσει αγόρι, η προίκα επιστρεφόταν στον κύριον της γυναίκας. Το σύστημα της προικοδοσίας προστάτευε τα συμφέροντα της γυναίκας και της οικογένειάς της, επειδή η απειλή επιστροφής της προίκας λειτουργούσε αποτρεπτικά και για το διαζύγιο και για την κακομεταχείριση της γυναίκας, που θα την έσπρωχνε στο διαζύγιο.

Ο οίκος παρουσιάζεται ως σύστημα αλληλένδετων και αλληλεξαρτώμενων μερών.

πρέπει να λογαριάζουμε ποιος τελικά από εμάς τους δύο συνεισέφερε περισσότερο· χρειάζεται απλώς να ξέρουμε καλά ένα πράγμα, ότι δηλαδή όποιος από εμάς τους δύο είναι ο καλύτερος συμμετοχος, αυτός κάνει και τη σημαντικότερη συνεισφορά.»

Όλα τα στάδια επεξεργασίας του μαλλιού. Από την πρώτη ύλη στο τελικό προϊόν. Άλλες γυναίκες ζυγίζουν το μαλλί, άλλες υφαίνουν, άλλες γνέθουν και άλλες διπλώνουν το έτοιμο ύφασμα. Αθηναϊκή λήκυθος, γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ. (Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum of Art.)
[Αντιγραφή: Στ. Μπονάτσος]

14 Μου απάντησε σ' αυτό η γυναίκα μου: «Και πού,» είπε, «θα μπορούσα εγώ να σε βοηθήσω; Ποιες είναι οι δικές μου δυνατότητες; Τα πάντα εξαρτώνται από σένα· έργο δικό μου είπε η μητέρα μου ότι είναι να δείχνω σωφροσύνη.» «Ναι μα τον Δία, γυναίκα,» είπα εγώ,

ΣΧΟΛΙΑ

14 σωφροσύνη: Είναι η κατεξοχήν γυναικεία αρετή. Μαζί με τη φιλεργία αποτελούν, κατά τον Αριστοτέλη, τις δύο βασικές αρετές για μια γυναίκα. Η σωφροσύνη μπορεί να έχει ή διανοητικό περιεχόμενο, όπως στα νέα ελληνικά και όπως ίσως και εδώ, ή ηθικό περιεχόμενο, οπότε δηλώνει την ηθικότητα, τον έλεγχο των επιθυμιών και την εγκράτεια.

15 «το ίδιο είπε και σε εμένα ο πατέρας μου. Χαρακτηριστικό ωστόσο σωφρόνων ανθρώπων είναι, είτε πρόκειται για άντρα είτε για γυναίκα, να ενεργούν έτσι ώστε και αυτά που έχουν να διατηρούνται σε άριστη κατάσταση και να αποκτήσουν επιπλέον όσο το δυνατό

16 περισσότερα με έντιμο και δίκαιο τρόπο.» «Και ποιο είναι αυτό,» είπε η γυναίκα μου, «που κρίνεις ότι, αν το έκανα, θα βοηθούσα και εγώ να μεγαλώσει η περιουσία της οικογένειας;» «Ναι μα τον Δία,» είπα εγώ, «αυτά για τα οποία οι θεοί έχουν προικίσει τη φύση σου και τα οποία επικροτεί ο νόμος, αυτά προσπάθησε να τα κάνεις όσο γίνεται καλύτερα.»

17 «Και ποια είναι συγκεκριμένα αυτά;» είπε εκείνη. «Προσωπικά νομίζω,» είπα, «όχι τα πιο ασήμαντα, εκτός βέβαια και αν η βασίλισσα στο σμήνος

18 των μελισσών εποπτεύει έργα ασήμαντα. Γιατί εγώ,» είπα, «έχω την εντύπωση, γυναίκα, ότι και οι θεοί

ΣΧΟΛΙΑ

14-5 Η γυναίκα υπογραμμίζει τη διαφορά στους ρόλους, ο άντρας την ομοιότητα στα καθήκοντα.

16 φύση...νόμος: Η γυναίκα καλείται να ρυθμίσει τη συμπεριφορά της σύμφωνα με τη φύση της και τις επιταγές του νόμου –η αρχαία λέξη νόμος από τα τέλη του 5ου αιώνα και έπειτα σημαίνει πιο πολύ «νόμος» παρά «έθιμο, συνήθεια». Ο νόμος και η φύση εμφανίζονται εδώ να λειτουργούν παραπληρωματικά. Συνήθως αποτελούν τους δύο πόλους μιας, γνωστής κυρίως από σοφιστικούς κύκλους, αντίθεσης. Ιδιαίτερα κάποιοι ακραίοι σοφιστές αναγνώριζαν απόλυτη προτεραιότητα της φύσης έναντι του νόμου, τον οποίο αντιμετώπιζαν ως περιορισμό που τον επέβαλαν οι ανίσχυροι.

με άκρα σοφία συγκρότησαν ειδικά αυτό το ζευγάρι που λέγεται

19 θηλυκό και αρσενικό, με στόχο τη μέγιστη δυνατή ωφέλεια και για τους δύο. Κατ' αρχάς, το ζευγάρι αυτό πλαγιάζει μαζί και τεκνοποιεί, για να μην εξαφανιστούν τα είδη· έπειτα, από αυτό το ζευγάρι εξασφαλίζεται, τουλάχιστον για τους ανθρώπους, η δυνατότητα να έχουν γηροκόμους. Τέλος, οι άνθρωποι δεν ζουν στο ύπαιθρο, όπως τα ζώα, αλλά χρειάζονται

20 προφανώς στέγη. Οι άνθρωποι ωστόσο που επιθυμούν να έχουν τα αγαθά που θα φέρουν μέσα στον στεγασμένο χώρο χρειάζονται κάποιον που θα αναλάβει τις εργασίες στο ύπαιθρο. Γιατί και το όργωμα και η σπορά και το φύτεμα και το βόσκημα είναι όλα εργασίες υπαίθριες· και αυτές εξασφαλίζουν τα απαραίτητα.

21 Από την άλλη, όταν αυτά συγκεντρωθούν μέσα στον στεγασμένο χώρο, χρειάζεται κάποιος που θα τα φυλάει και θα κάνει τις εργασίες που απαιτούν στεγασμένο χώρο. Στεγασμένο χώρο πάλι χρειάζεται και η ανατροφή των νεογέννητων παιδιών, στεγασμένο χώρο χρειάζονται και τα τρόφιμα που παρασκευάζονται από δημητριακά, όπως επίσης και η παραγωγή

22 ρούχων από μαλλί. Και επειδή οι δύο αυτές εργασίες, και οι μέσα και οι έξω, απαιτούν μόχθο και φροντίδα, έχω την εντύπωση,» είπε, «ότι και τη φύση την έπλασε εξ αρχής ο θεός της μεν γυναίκας κατάλληλη για τις εργασίες και τις φροντίδες μέσα στο σπίτι, < του δε άντρα για τις έξω. >...»

Στις παραγράφους που παραλείπονται ο Ξενοφών διατυπώνει κρίσεις για τους διαφορετικούς ρόλους του άντρα και της γυναίκας, οι οποίοι, κατ' αυτόν, έχουν καθοριστεί από το θεό. Στις τελευταίες

παραγράφους η γυναίκα συγκρίνεται με τη βασίλισσα των μελισσών.

35 «Θα χρειαστεί δηλαδή,» είπε η γυναίκα, «να κάνω και εγώ αυτά [που κάνει η βασίλισσα του σμήνους];» «Θα χρειαστεί οπωσδήποτε,» είπα εγώ, «να μένεις μέσα και αφενός να στέλνεις έξω τους δούλους που έχουν να εργάζονται έξω, αφετέρου να επιβλέπεις

36 εκείνους που πρέπει να εργάζονται μέσα. Πρέπει επίσης να παραλαμβάνεις ό,τι μπαίνει στο σπίτι και όσα χρειάζεται να αναλωθούν να τα μοιράζεις, για όσα πάλι χρειάζεται να μείνουν στην άκρη πρέπει να σκέφτεσαι εκ των προτέρων και να έχεις τον νου σου ώστε να μην εξαντλούνται σε ένα μήνα οι προμήθειες που προορίζονται για ένα χρόνο. Και όταν σου φέρουν μαλλί, πρέπει να φροντίσεις να φτιαχτούν ρούχα για όσους χρειάζεται· οφείλεις ακόμη να φροντίζεις να είναι σε καλή κατάσταση για κατανάλωση το αποθηκευμένο σιτάρι. Μία ωστόσο από τις ειδικές υποχρεώσεις σου,» είπα, εγώ, «θα σου φανεί ίσως ότι δεν είναι και ό,τι πιο

ΣΧΟΛΙΑ

35 Η γυναίκα του Ισχύμαχου έχει την ευθύνη όχι μόνο για τις δούλες αλλά και για τους δούλους.

36 Σε ένα σπίτι όπως αυτό του Ισχύμαχου, η διαχείριση δεν πρέπει να ήταν για τη γυναίκα ό,τι πιο απλό, τη στιγμή μάλιστα που όταν παντρεύτηκε δεν είχε κλείσει ακόμα τα 15.

37 ευχάριστο· εννοώ ότι, αν αρρωστήσει κάποιος από τους δούλους, πρέπει να φροντίζεις να έχει, ο οιοσδήποτε, την απαραίτητη περιποίηση.» «Το αντίθετο, μα τον Δία», είπε η γυναίκα, «αυτό θα είναι άκρως ευχάριστο, αν βέβαια εκείνοι που είχαν την κατάλληλη περιποίηση φανούν ευγνώμονες και είναι πιο αφοσιωμένοι από ό,τι πριν.»

Συνάντηση νέας γυναίκας με νεαρό άνδρα. Τα δώρα που ανταλλάσσουν (κλωνάρι μυρτιάς, σφαίρα) και η πάπια συνδέονται με τη λατρεία της Αφροδίτης και υποδηλώνουν το ερωτικό περιεχόμενο της σκηνής. Αττικός ερυθρόμορφος αμοφορέας, περ. 470-460 π.Χ. (Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη.)

ΣΧΟΛΙΑ

37 αν αρρωστήσει: Επανειλημμένα στην αρχαία γραμματεία τονίζεται πόσο πολύτιμη είναι η βοήθεια που προσφέρει η γυναίκα στον άντρα της, όταν είναι άρρωστος.

πιο αφοσιωμένοι (αρχ. ευνούστεροι): Το ζητούμενο από τους δούλους, ιδίως τους άντρες, ήταν η αφοσίωση (εΰνοια) στους κυρίους των.

Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στην αλληλεπίδραση ανάμεσα στους δούλους και τους ελεύθερους.

38 “Και εγώ,” είπε ο Ισχύμαχος, “εντυπωσιασμένος από την απάντησή της, είπα:” «Άραγε, γυναίκα, χάρη σε τέτοιες στοχαστικές ενέργειες της βασίλισσας του σμήνους, οι μέλισσες νιώθουν έτσι απέναντί της, ώστε, όταν εκείνη εγκαταλείπει το σμήνος, καμία από τις μέλισσες δεν νομίζει ότι πρέπει να μείνει πίσω, αλλά

39 την ακολουθούν όλες;» Και η γυναίκα μου μού απάντησε: «Θα με εξέπληττε,» είπε, «αν τα καθήκοντα του ηγέτη δεν είχαν να κάνουν πιο πολύ με εσένα παρά με εμένα. Γιατί το έργο το δικό μου να φυλάω και να μοιράζω τα πράγματα που βρίσκονται μέσα θα φαινόταν, νομίζω, γελοίο, αν δεν φρόντιζες εσύ να φθάνουν κάποιες προμήθειες από έξω μέσα.»

40 «Γελοίο θα φαίνεται επίσης,» είπα εγώ, «και το να φέρνω εγώ στο σπίτι πράγματα, αν δεν υπάρχει κάποιος που να φυλάει ό,τι μπαίνει μέσα στο σπίτι. Δεν βλέπεις,» είπα εγώ, «πόσο αξιολύπητοι είναι εκείνοι που λέγεται ότι αδειάζουν νερό στο τρύπιο πιθάρι, επειδή ακριβώς πιστεύεται ότι ματαιοπονούν;» «Ναι μα τον Δία,» είπε η γυναίκα, «είναι όντως δυστυχείς, αν κάνουν κάτι τέτοιο.»

ΣΧΟΛΙΑ

40 αδειάζουν νερό στο τρύπιο πιθάρι: Έκφραση παρόμοια με τη δική μας «κουβαλάει νερό με το κόσκινο» (ματαιοπονεί). Σύμφωνα με τις δοξασίες των αρχαίων, αυτή ήταν η μεταθανάτια τιμωρία ανθρώπων που είχαν διαπράξει βαριά εγκλήματα. Γνωστό είναι από τη μυθολογία το (τρύπιο) πιθάρι των Δαναΐδων, στο οποίο οι 49 από τις 50 κόρες του βασιλιά του Άργους Δαναού άδειαζαν, μετά θάνατον, ασταμάτητα νερό, επειδή την πρώτη νύχτα του γάμου τους είχαν σκοτώσει τους 49 εξαδέλφους τους, που τους είχαν παντρευτεί παρά τη θέλησή τους.

41 «Άλλες όμως ειδικές υποχρεώσεις σου,» είπα εγώ, «είναι, γυναίκα, ευχάριστες για σένα· όταν αίφνης πάρεις κάποια δούλα που δεν ξέρει να δουλεύει το μαλλί και της το μάθεις και έτσι αποκτήσει για σένα διπλάσια αξία· και όταν πάρεις κάποια που δεν ξέρει από διαχείριση και εξυπηρέτηση και, αφού τη διδάξεις και την κάνεις πιστή και εξυπηρετική, έχει για σένα ανεκτίμητη αξία· ή όταν θα έχεις τη δυνατότητα αφενός να ανταμείβεις τους συνετούς και χρήσιμους για το σπίτι σου, αφετέρου να τιμωρείς κάποιον, αν σου

42 φαίνεται κακός. Και το πιο ευχάριστο από όλα: εάν αποδειχθείς ανώτερη από εμένα, θα με κάνεις και εμένα υπηρέτη σου και τότε δεν θα υπάρχει λόγος να φοβάσαι μήπως, καθώς θα περνούν τα χρόνια, θα σε τιμούν στο σπίτι λιγότερο από πριν, αλλά θα πιστεύεις ότι, μεγαλώνοντας, όσο καλύτερη σύντροφος θα είσαι για μένα και όσο καλύτερος φύλακας του σπιτιού για τα παιδιά, τόσο περισσότερο θα σε τιμούν στο σπίτι.

43 Γιατί δεν είναι η ομορφιά της νιότης,» είπα εγώ, «αλλά οι αρετές οι χρήσιμες για τη ζωή που κάνουν να πληθαίνουν τα καλά και τα ωραία πράγματα για τους ανθρώπους». Αυτή πάνω κάτω, Σωκράτη, ήταν, όσο θυμάμαι, η πρώτη συζήτηση που είχα μαζί της.

(μετάφραση Θ. Κ. Στεφανόπουλος)

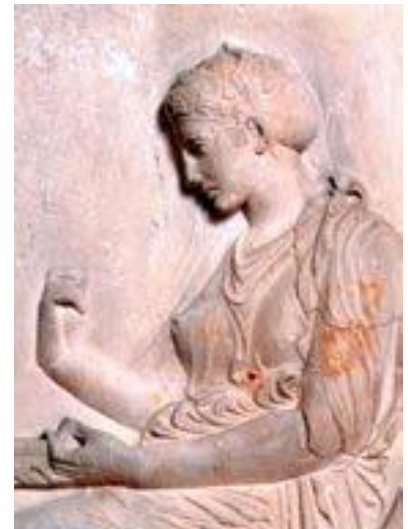
41 **διπλάσια αξία:** Το νόημα πιθανώς είναι ότι η δούλη που κάνει άλλες εργασίες και επιπλέον ξέρει να δουλεύει το μαλλί έχει διπλάσια αξία. Η τιμή για «ειδικευμένους» δούλους και δούλες ήταν περίπου 200 δραχμές.

42 **θα σε τιμούν... λιγότερο:** Αυτή προφανώς ήταν η σκληρή πραγματικότητα για τις ηλικιωμένες γυναίκες.

Αττική ερυθρόμορφη υδρία με σκηνή από γυναικωνίτη, περ. 430 π.Χ. (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.)

Ήγησώ Προξένου. Λεπτομέρεια από την περίφημη επιτύμβια στήλη, περ. 410 π.Χ. (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να γράψετε ως διάλογο τις ενότητες του κειμένου στις οποίες μεταφέρεται η συνομιλία του Ισχόμαχου με τη γυναίκα του (– Ισχόμαχος: ... – Γυναίκα: ...).
2. α) Καθήκοντα και υποχρεώσεις της γυναίκας του Ισχόμαχου.
β) Ποιες αρετές έπρεπε να έχει μια γυναίκα, σύμφωνα με τις ενδείξεις του κειμένου;

- 3.** Οι κυριότερες διαφορές στη θέση της γυναίκας τότε και τώρα — με βάση πάντα το κείμενο του Ξενοφώντα.
- 4.** Να αναφέρετε ένα στοιχείο από το οποίο προκύπτει ότι ο Ισχύμαχος ήταν εύπορος.
- 5.** Έως τα μέσα του 20ού αιώνα και αργότερα, η κατανομή των εργασιών στα δύο φύλα εμφάνιζε αρκετές ομοιότητες με την εικόνα που δίνει ο Ξενοφών. Ποιοι παράγοντες νομίζετε ότι συνετέλεσαν στη ριζική μεταβολή που πραγματοποιήθηκε στον τομέα αυτόν στην Ελλάδα, ιδίως στις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα;

5. – «Οικογενειακό συμβούλιο»

ΛΥΣΙΑΣ, Κατά Διογείτονος §§ 10-18

Ο ΛΟΓΟΣ Ο λόγος Κατά Διογείτονος, που εκφωνήθηκε πιθανώς το 400 π.Χ., δεν σώζεται ολόκληρος, σώζεται όμως μεγάλο μέρος του, που το ενσωμάτωσε στο δοκίμιό του για τον Λυσία ο κριτικός της λογοτεχνίας και ιστορικός Διονύσιος ο Αλικαρνασσεάς (1ος αι. π.Χ.), θεωρώντας τον λόγο, όχι άδικα, έξοχο δείγμα της τέχνης του ρήτορα.

Η υπόθεση, σύμφωνα με την εκδοχή του προσώπου που εκφωνεί τον λόγο και του οποίου το όνομα δεν το μαθαίνουμε, έχει ως εξής: Γύρω στο 425 π.Χ. ή λίγο μετά, ζούσαν στην Αθήνα δυο αδέρφια, ο Διογείτων και ο Διόδοτος. Ο ανύπαντρος Διόδοτος είχε ασχοληθεί με το θαλάσσιο εμπόριο και είχε αποκτήσει μεγάλη περιουσία. Ο Διογείτων, υστερόβουλα όπως φαίνεται, έπεισε τον αδερφό του να του δώσει ως γυναίκα τη μοναχοκόρη του και ανιψιά του ίδιου του Διόδοτου –ο αθηναϊκός νόμος επέτρεπε τέτοιους γάμους. Από τον γάμο αυτόν γεννήθηκαν δύο αγόρια και ένα κορίτσι.

Λίγα χρόνια αργότερα, ο Διόδοτος κλήθηκε να πάρει μέρος σε εκστρατεία στη Μικρά Ασία. Πριν από την αναχώρησή του, άφησε ένα σχετικά μικρό χρηματικό ποσό και ένα σημείωμα για άλλα ποσά στη γυναίκα του, ενώ ένα πολύ μεγαλύτερο ποσό σε μετρητά το εμπιστεύτηκε στον Διογείτονα· παράλληλα, τον ενημέρωσε και για άλλα ποσά που είχε δανείσει και του έδωσε οδηγίες για την περίπτωση που θα του συνέβαινε κάτι. Το 409 π.Χ. ο Διόδοτος σκοτώθηκε στην Έφεσο. Το μεγαλύτερο από τα αγόρια ήταν τότε εννέα ετών. Ο Διογείτων, στην αρχή, απέκρυψε από την κόρη του τον θάνατο του άντρα της, ενώ φρόντισε, με

προσχήματα, να πάρει το σφραγισμένο σημείωμα που είχε αφήσει στη γυναίκα του ο Διόδοτος. Αργότερα αποκάλυψε την αλήθεια και ενεργούσε πλέον ως επίτροπος (κηδεμόνας και νομικός εκπρόσωπος) των ανήλικων παιδιών, όπως προέβλεπε ο νόμος.

Τον πρώτο χρόνο έζησαν όλοι στον Πειραιά. Στη συνέχεια, ο Διογείτων ξαναπάντρεψε την κόρη του και μητέρα των παιδιών, ενώ τα ίδια τα παιδιά τα έστειλε να ζήσουν στην Αθήνα. Οχτώ χρόνια αργότερα, όταν ενηλικιώθηκε το μεγαλύτερο από τα αγόρια και η αδερφή τους είχε παντρευτεί –πιθανώς λίγο πριν από την ενηλικίωση του αγοριού–, κάλεσε ο Διογείτων τα αγόρια, τους είπε ότι ο πατέρας τους τούς είχε αφήσει ένα πολύ μικρό ποσό (περίπου το 3% του ποσού που διεκδικούν δικαστικά) και, προφασιζόμενος ότι είχε και ο ίδιος δυσκολίες, τα προέτρεψε να κοιτάξουν να τα βγάλουν πέρα μόνα τους. (Η συνέχεια περιγράφεται στο απόσπασμα που ανθολογείται.)

ΤΟ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ Μεγάλο μέρος από το κείμενο που ακολουθεί καταλαμβάνεται από το «κατηγορώ» της μητέρας των παιδιών εναντίον του Διογείτονα, το οποίο παρατίθεται σε ευθύ λόγο. Η λεπτομέρεια αυτή καθιστά το κείμενο από μια άποψη μοναδικό. Με τον ευθύ λόγο ο Λυσίας πέτυχε κάτι που θα ήταν αδιανόητο στην πραγματικότητα: να ακουστεί –έστω εμμέσως– ο (διαφορετικός) λόγος μιας γυναίκας στο δικαστήριο, όπου οι γυναίκες δικαιούνταν να παρίστανται μόνο για να προκαλέσουν τον οίκτο και να πετύχουν έτσι την αθώωση αρρένων συγγενών.

ΚΕΙΜΕΝΟ

10 Όταν τα δυο αγόρια τα άκουσαν αυτά, συγκλονισμένα και με δάκρυα στα μάτια σηκώθηκαν και πήγαν στη μητέρα τους και, αφού την πήραν μαζί τους, ήρθαν και με βρήκαν. Η κατάσταση τους, έπειτα από αυτό που τους είχε συμβεί, σε συντάραζε: είχαν εκδιωχθεί κακώς, έκλαιγαν και με παρακαλούσαν να μην επιτρέψω να στερηθούν την πατρική τους περιουσία ούτε να καταλήξουν πάμφτωχα, επειδή τους είχαν φερθεί ανάλγητα οι τελευταίοι που θα 'πρεπε να τους φερθούν έτσι· μου ζητούσαν λοιπόν να τους βοηθήσω και για χάρη της αδερφής τους και για χάρη τους.

ΣΧΟΛΙΑ

10 στη μητέρα τους: Παρά τον πρωταγωνιστικό της ρόλο, δεν μαθαίνουμε το όνομά της. Αυτό αποτελούσε πάγια τακτική στα αθηναϊκά δικαστήρια. Δεν εθεωρείτο πρόπον να αναφέρονται ονομαστικά οι γυναίκες, εκτός και αν επρόκειτο για νεκρές, γυναίκες χαμηλής ηθικής ή γυναίκες που ανήκαν στο στρατόπεδο του αντιπάλου.
ήρθαν και με βρήκαν: Ο άντρας που εκφωνεί τον λόγο είχε παντρευτεί την αδελφή των αγοριών και ενεργεί ως συνήγορος (υπερασπιστής των αγοριών που μιλάει στο δικαστήριο). (Στην αρχαία Αθήνα δεν υπήρχαν επαγγελματίες συνήγοροι, το αθηναϊκό δίκαιο όμως, παρότι κανονικά απαιτούσε από τους άμεσα εμπλεκόμενους να υποστηρίξουν την υπόθεσή τους, επέτρεπε σε συγγενείς ή φίλους των διαδίκων να εμφανιστούν ως συνήγοροι και να μιλήσουν στο δικαστήριο.)

11 Θα πήγαινε μακριά, αν σας έλεγα τι οδύνη επικρατούσε στο σπίτι μου εκείνο τον καιρό. Στο τέλος, η μητέρα τους με εκλιπαρούσε και με ικέτευε να φέρω σε κοινή συνάντηση τον πατέρα της και τους φίλους, λέγοντας ότι, όσο και αν έως τότε δεν ήταν συνηθισμένη να μιλάει μπροστά σε άντρες, το μέγεθος των συμφορών της θα την αναγκάσει να μας φανερώσει όλη της τη δυστυχία.

12 Εγώ, αφού πήγα και βρήκα τον Ηγήμονα, που έχει παντρευτεί την κόρη του Διογείτονα, του εξέφρασα την αγανάκτησή μου και συνάμα έκανα σχετικές συζητήσεις με τους υπόλοιπους γνωστούς και φίλους, ενώ κάλεσα τον Διογείτονα να έρθει και να δώσει εξηγήσεις για τα χρήματα. Εκείνος στην αρχή δεν ήθελε, τελικά όμως αναγκάστηκε από τους φίλους να δεχτεί.

ΣΧΟΛΙΑ

11 να μιλάει μπροστά σε άντρες: Για τις γυναίκες δεν εθεωρείτο πρόπον να τις βλέπουν οι άντρες, να κοιτάζουν εκείνες τους άντρες κατάματα ή να μιλούν μπροστά τους, ακόμα και αν επρόκειτο για άντρες του σπιτιού.

Η γυναίκα και τα παιδιά της είναι εδώ τα θύματα της απάτης που διαπράχθηκε από έναν άντρα, τον ίδιο της τον πατέρα· όμως από τη δομή του κοινωνικού συστήματος είναι υποχρεωμένη να ζητήσει τη συνδρομή άλλων ανδρών για να αντιμετωπίσει την αδικία και να βρει το δίκιο της.

12 να δώσει εξηγήσεις: Με τη λήξη της έπιτροπείας, οι έως τότε προστατευόμενοι ανήλικοι μπορούσαν να ζητήσουν από τον επίτροπον απολογισμό για τη διαχείριση της περιουσίας.

Όταν λοιπόν συγκεντρωθήκαμε, τον ρώτησε η γυναίκα τι ψυχή είχε άραγε για να φτάνει να φέρεται έτσι στα παιδιά της, «ενώ είσαι αδερφός του πατέρα τους, δικός μου πατέρας και συγχρόνως θείος και παππούς τους.

13 Και αν δεν ντρεπόσουν κανένα από τους ανθρώπους, έπρεπε,» είπε, «να φοβηθείς τους θεούς, εσύ που, όταν εκείνος έφευγε με το καράβι, επήρες από αυτόν πέντε τάλαντα ως παρακαταθήκη. Και γι' αυτά προσφέρομαι εγώ να ορκιστώ στα παιδιά μου, και σε

ΣΧΟΛΙΑ

13 πέντε τάλαντα: Σύμφωνα με όσα λένε οι θιγόμενοι, ο Διογείτων έπρεπε να αποδώσει συνολικά στα ορφανά το υπέρογκο ποσό των 15 ταλάντων και 28 μνων, ενώ αυτός αναγνώριζε μόνο τις 28 μνες (1 τάλαντο = 60 μνες, 1 μνα = 100 δρχ. – Το ημερομίσθιο ενός εργάτη γύρω στα τέλη του 5ου αιώνα ήταν 1 δραχμή).

να ορκιστώ στα παιδιά μου: Όσο πολυτιμότερο αυτό στο οποίο ορκιζόμαστε τόσο βαρύτερος ο όρκος. Το τυπικό της ορκοδοσίας ενέπλεκε άμεσα τα παιδιά: ο γονιός που ορκιζόταν στα παιδιά του τα είχε δίπλα του και την ώρα που πρόφερε τον όρκο ακουμπούσε με το χέρι του τα κεφάλια τους.

οπουδήποτε: Η βαρύτητα του όρκου αυξάνει ανάλογα με τη σημασία και το κύρος του ιερού στο οποίο δίνεται.

αυτός: Μετά την αρχική, άμεση αποστροφή στον πατέρα της, τώρα η γυναίκα απευθύνεται στους συγκεντρωμένους.

έχοντας ορκιστεί ψέματα στα παιδιά μου: Η αντίληψη ότι για τα έργα των γονέων πληρώνουν τα παιδιά, τα παιδιά των παιδιών κ.ο.κ. ήταν βαθιά ριζωμένη στην αρχαία Ελλάδα.

τούτα εδώ και σε εκείνα που απόχτησα αργότερα, οπουδήποτε προτείνει αυτός. Και βέβαια δεν είμαι εγώ τόσο ελεεινή ούτε αποδίδω τόσο μεγάλη σημασία στα χρήματα, ώστε να φύγω από τη ζωή έχοντας ορκιστεί ψέματα στα παιδιά μου ή να στερήσω άδικα από τον πατέρα μου την περιουσία του.»

Άγαλμα μικρού κοριτσιού από τη Βραυρώνα, περ. 320 π.Χ. (Βραυρώνα, Αρχαιολογικό Μουσείο.)

14 Επιπλέον του καταλόγιζε ότι είχε εισπράξει επτά τάλαντα και τέσσερις χιλιάδες δραχμές, που είχαν δοθεί ως ναυτικά δάνεια, και προσκόμιζε τα σχετικά γραπτά τεκμήρια –τον καιρό της μετεγκατάστασης, όταν μετακόμιζε από την περιοχή του Κολλυτού στο σπίτι του Φαίδρου, τα παιδιά βρήκαν, λέει, ένα παραπτεταμένο σημείωμα και της το

ΣΧΟΛΙΑ

14 ναυτικά δάνεια: Στα λεγόμενα ναυτικά δάνεια, λόγω του υψηλού κινδύνου, ο τόκος, τον οποίο εισέπραττε κανείς μόνο αν σωζόταν το πλοίο, έφτανε έως και 30% για κάθε ταξίδι.

15 έφεραν. Απέδειξε ακόμη ότι αυτός είχε εισπράξει επτά μνες δανεισμένες με υποθήκη και άλλες δύο χιλιάδες δραχμές και ότι είχε πάρει οικιακό εξοπλισμό μεγάλης αξίας· επίσης ότι κάθε χρόνο ερχόταν στο σπίτι τους σιτάρι από τη Χερσόνησο. «Και ύστερα ετόλμησες,» είπε, «να ισχυριστείς, ενώ έχεις στην κατοχή σου τόσα χρήματα, ότι ο πατέρας τους σου

ΣΧΟΛΙΑ

από την περιοχή του Κολλυτού: Δήμος του «άστεως» στα νότια της Ακρόπολης. Την εποχή του Πλουτάρχου (46-120 μ.Χ.), ο Κολλυτός εθεωρείτο προνομιούχος περιοχή.

στο σπίτι του Φαίδρου: Πρόκειται μάλλον για τον γνωστό από τον ομώνυμο πλατωνικό διάλογο Φαίδρο, τον μαθητή του Σωκράτη. Το όνομά του είχε εμπλακεί στον ακρωτηριασμό των ερμαϊκών στηλών (415 π.Χ.) και αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Αθήνα, ενώ η περιουσία του δημεύτηκε. Πιθανώς το σπίτι ήταν γνωστό, ακριβώς επειδή δεν ήταν ένα συνηθισμένο σπίτι –τα σπίτια στην αρχαία Αθήνα ήταν γενικά μικρά.

15 με υποθήκη (αρχ. ἔγγειω ἐπί τόκῳ): Είναι ο κανονικός τόκος. Ονομάζεται ἔγγειος κατ' αντιδιαστολή προς τον ναυτικό και επειδή συχνά για την εξασφάλιση του τόκου υποθηκευόταν ακίνητη περιουσία.

από τη Χερσόνησο: Η θρακική Χερσόνησος (η χερσόνησος στα ανατολικά της Σαμοθράκης και της Ίμβρου) έκανε εξαγωγές σιταριού στην Αθήνα. Εδώ το σιτάρι που τους έστελναν κάθε χρόνο ήταν πιθανώς ο τόκος για το ποσό που είχε δοθεί ως δάνειο.

άφησε δύο χιλιάδες δραχμές και τριάντα στατήρες,
16 το ποσό που είχε δώσει σε εμένα και σου το
παρέδωσα όταν πέθανε; Και έφτασες να τα πετάξεις
έξω από το ίδιο τους το σπίτι, τα παιδιά της κόρης σου,
ρακένδυτα, ξυπόλυτα, χωρίς υπηρέτη συνοδό, χωρίς
κλινοσκεπάσματα, χωρίς ιμάτια, χωρίς τον οικιακό
17 εξοπλισμό που τους άφησε ο πατέρας τους και
χωρίς τα χρήματα που σου είχε εμπιστευτεί. Και τώρα
τα παιδιά που έχεις από τη μητριά μου τα μεγαλώνεις
μέσα στη χλιδή και τον πλούτο –και ως προς αυτό

ΣΧΟΛΙΑ

στατήρες: Εννοεί Κυζικηνούς στατήρες. Η Κύζικος (στις ακτές της Προποντίδας), από το 600 π.Χ. περίπου, έκοβε στατήρες από μείγμα χρυσού και αργύρου· ζύγιζαν γύρω στα 16 γραμμάρια.

16 από το ίδιο τους το σπίτι: Πιθανώς από το σπίτι στον Κολλυτό.

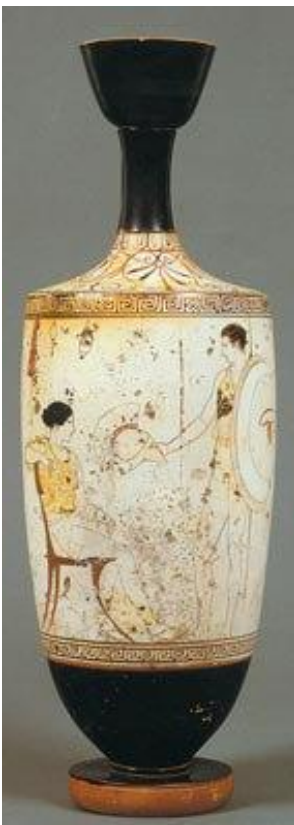
ρακένδυτα (αρχ. έν τριβωνίοις): Ο τρίβων (υποκοριστικό: τριβώνιον) ήταν κοντό εξωτερικό ένδυμα ευτελούς αξίας. Το φορούσαν κυρίως φτωχοί και ορισμένοι φιλόσοφοι.

χωρίς υπηρέτη συνοδό: Οι νέοι ευκατάστατων οικογενειών συνοδεύονταν από υπηρέτη, οι παιδιά από τον παιδαγωγόν (δούλο συνοδό).

17 μέσα στη χλιδή ... καλά κάνεις: Επειδή και στην αρχαιότητα οι μητρίες αντιμετώπιζονταν αρνητικά, η μητέρα των παιδιών με το σχόλιο της αποκλείει ότι κίνητρο της μπορεί να είναι ο φθόνος. Συγχρόνως διαψεύδει εμμέσως τον ισχυρισμό που είχε προβάλει ο Διογείτων, όταν ενηλικιώθηκε το πρώτο αγόρι, ότι δηλαδή είχε και εκείνος οικονομικές δυσκολίες.

βέβαια καλά κάνεις—, τα δικά μου όμως τα αδικείς, αφού τα πέταξες αισχρά έξω από το σπίτι τους και κάνεις το παν προκειμένου από πλούσια να καταλήξουν πάμφτωχα. Και ενώ φέρεσαι όπως φέρεσαι, ούτε τους θεούς φοβάσαι ούτε εμένα που γνωρίζω ντρέπεσαι ούτε τον αδελφό σου θυμάσαι, αλλά όλοι εμείς έχουμε για σένα μικρότερη αξία από τα χρήματα.»

18 Τότε λοιπόν, άνδρες δικαστές, αφού είπε πολλά και φοβερά η γυναίκα, ήταν τέτοια η συναισθηματική φόρτιση όλων όσοι βρεθήκαμε εκεί, καθώς ακούγαμε όσα είχε πράξει αυτός και όσα είπε εκείνη –βλέπαμε τι είχαν τραβήξει τα παιδιά, θυμόμασταν τον νεκρό, πόσο ανάξιο επίτροπο της περιουσίας του άφησε, αναλογιζόμασταν πόσο δύσκολο είναι τελικά να βρεις κάποιον που να τον εμπιστευτείς –ήταν, λέω, τέτοια η φόρτιση ώστε κανείς από τους παρόντες να μην είναι σε θέση, άνδρες δικαστές, να αρθρώσει λέξη και, κλαίγοντας όχι λιγότερο από τους παθόντες, να σηκωθούμε και να φύγουμε αμίλητοι.

(μετάφραση Θ. Κ. Στεφανόπουλος)

Αθηναία αποχαιρετά τον σύζυγό της που φεύγει για τον πόλεμο. Αττική λευκή λήκυθος του «ζωγράφου του Αχιλλέα», περ. 440 π.Χ. (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. α) Αφού διαβάστε προσεκτικά το εισαγωγικό σημείωμα, το κείμενο και τα σχόλια, να επισημάνετε τους κυριότερους περιορισμούς που ίσχυαν για μια γυναίκα τότε αλλά δεν ισχύουν σήμερα.

β) Υπάρχουν στο κείμενο ενδείξεις που αφήνουν να φανεί ότι, παρά τους νομικούς και άλλους περιορισμούς, ο ρόλος μιας γυναίκας μπορούσε να είναι πολύ ουσιαστικός;

2. α) Για ποιο λόγο νομίζετε ότι στις παραγράφους 14-5 ο ρήτορας εγκαταλείπει τον ευθύ λόγο;

β) Να υποδείξετε ένα σημείο του κειμένου όπου η εξιστόρηση των γεγονότων δεν φαίνεται ιδιαίτερα πειστική – είναι μάλλον αδύνατο τα πράγματα να έγιναν έτσι όπως περιγράφονται.

Στατήρας από την Αίγινα, αρχές 5ου αι. π.Χ. (Αθήνα, Νομισματικό

Χρυσός στατήρας από το Παντικάπαιον, 4ος αι. π.Χ. (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο.)

6. – Οι εταίρες

ΑΛΕΞΗΣ, Ίσοστάσιον (απόσπ. 103)

Ο ΒΙΟΣ - ΤΟ ΕΡΓΟ Ο Άλεξης γεννήθηκε στους Θουρίους της Κάτω Ιταλίας, τη δεκαετία του 370 π.Χ., και φέρεται να πέθανε σε ηλικία 106 ετών. Θεωρείται (μαζί με τον Αντιφάνη) ο σημαντικότερος ποιητής της Μέσης Κωμωδίας. Στους δραματικούς αγώνες της Αθήνας έλαβε μέρος πρώτη φορά τη δεκαετία του 350 π.Χ. Νίκησε τουλάχιστον δύο φορές στα Μεγάλα Διονύσια και από δύο έως τέσσερις στα Λήναια. Έγραψε 245 έργα –μόνο ο Αντιφάνης έγραψε περισσότερα (340). Μας είναι γνωστοί 138 τίτλοι, ενώ σώζονται 340 αποσπάσματα, από τα οποία το εκτενέστερο είναι το ανθολογούμενο.

«ΙΣΟΣΤΑΣΙΟΝ» Το επίθετο ίσοστάσιος σημαίνει «ισοβαρής». Εδώ ο τίτλος Ισοστάσιον είναι πιθανώς κύριο όνομα, και μάλιστα όνομα εταίρας –ειδικά στη Μέση Κωμωδία είναι πολύ συνηθισμένο το φαινόμενο ονόματα εταιρών να εμφανίζονται ως τίτλοι έργων. Εκτός από το απόσπασμα που ακολουθεί, σώζεται και ένα δεύτερο από το οποίο προκύπτει ότι το έργο πρέπει να γράφτηκε ανάμεσα στο 345 και στο 318 π.Χ. Και τα δύο αποσπάσματα χαρακτηρίζονται από σχετική νοηματική αυτοτέλεια, με συνέπεια να μην είναι δυνατό να βγάλουμε συμπεράσματα για την πλοκή της κωμωδίας.

ΤΟ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ Στο ανθολογούμενο απόσπασμα περιγράφονται τα τεχνάσματα που χρησιμοποιούν οι άπληστες και ευρηματικότερες παλαίμαχες εταίρες, προκειμένου οι νέες εταίρες που στρατολογούν και εκμεταλλεύονται να απαλλαγούν από τις «ατέλειες» και

να ανταποκρίνονται στις αντιλήψεις της εποχής σχετικά με την ιδεώδη ομορφιά.

Το πρόσωπο που μιλά θα μπορούσε να είναι ένας αυστηρός πατέρας, που προσπαθεί να αποτρέψει τον γιο του από ενδεχόμενο δεσμό με κάποια εταίρα.

ΟΙ ΕΤΑΙΡΕΣ ΣΤΗ ΖΩΗ Οι εταίρες, έναντι χρηματικής αμοιβής ή άλλων παροχών, προσέφεραν τη συντροφιά τους σε ανύπαντρους ή παντρεμένους άντρες με τους οποίους συνδέονταν προσωρινά ή μονιμότερα. Προσέφεραν επίσης ψυχαγωγία, τραγουδώντας, παίζοντας μουσική ή χορεύοντας στα συμπόσια των ανδρών, στα οποία είχαν το προνόμιο να συμμετέχουν, ενώ δεν συμμετείχαν οι σύζυγοι. Με τη χαρακτηριστική εξαίρεση της Σπάρτης, εταίρες υπήρχαν λίγο πολύ σε όλες τις πόλεις της Ελλάδας. Οι εταίρες της Αθήνας άλλοτε ήταν δούλες και άλλοτε ελεύθερες γυναίκες, συχνά από άλλες πόλεις. Εκτός από τις συνηθισμένες εταίρες –ο όρος εταίρα αποτελεί ευφημισμό που εξωραΐζει μια πραγματικότητα–, υπήρχαν και εταίρες που ξεχώριζαν ή, ακόμα, θρυλικές μορφές, όπως η περιβόητη Ασπασία από τη Μίλητο, που συζούσε με τον Περικλή. Οι εταίρες της κατηγορίας αυτής διέθεταν, εκτός από ομορφιά, ασυνήθιστη ευφυΐα και αξιοζήλευτη καλλιέργεια.

ΟΙ ΕΤΑΙΡΕΣ ΣΤΗΝ ΚΩΜΩΔΙΑ Ως χαρακτήρας κωμωδίας η εταίρα εμφανίζεται σποραδικά ήδη στην Αρχαία Κωμωδία (5ος αι.), διαμορφώνεται πλήρως ως ρόλος στη Μέση –οι κωμωδίες της περιόδου αυτής που έχουν τίτλο όνομα εταίρας ανέρχονται σε δεκάδες– και αποκτά τυπικά χαρακτηριστικά στη Νέα Κωμωδία (325 π.Χ. κε.), όταν η παρουσία της γίνεται, θα λέγαμε, απαραίτητος όρος για τη συγκρότηση της πλοκής. Στην

κωμωδία δεν είναι άγνωστη η καλή εταίρα, πολύ πιο συχνή όμως είναι η παρουσία της κακής, της άπληστης και παμπόνηρης, που παρασύρει νεαρούς ή και ωριμότερους Αθηναίους από ευυπόληπτες οικογένειες και προκαλεί αναστάτωση.

ΚΕΙΜΕΝΟ

Κατ' αρχάς, ένα και μόνο τις ενδιαφέρει:

να κερδίζουν και να λεηλατούν όσους τις πλησιάζουν· όλα τα άλλα είναι γι' αυτές δευτερεύοντα·

μηχανορραφούν ωστόσο εναντίον όλων. Και όταν κάποτε πλουτίσουν, στρατολογούν νέες εταίρες,

πρωτόβγαλτες στο επάγγελμα.

5 Από την πρώτη στιγμή τις «επεξεργάζονται»,

ώστε να μην είναι πια

όπως ήταν πριν ούτε στο φέρσιμο ούτε στην εμφάνιση.

Συμβαίνει αίφνης να είναι κάποια κοντή·

τοποθετείται φελλός στα γοβάκια.

ΣΧΟΛΙΑ

1 Οι εταίρες ήταν διαβόητες για την απληστία τους.

3-4 Επισημαίνουμε ότι τις νέες στο επάγγελμα τις εκμεταλλεύονται οι παλαίμαχες, όχι άντρες.

6 ούτε στο φέρσιμο ούτε στην εμφάνιση: Οι συγκεκριμένες λεπτομέρειες που ακολουθούν αφορούν κυρίως στην εμφάνιση.

Είναι κάποια ψηλή· φοράει σανδάλι με σόλα λεπτή και κυκλοφορεί με το κεφάλι γερμένο στον ώμο·
10 αυτό αφαιρεί ύψος. Δεν έχει κάποια γλουτούς· της προσθέτει ραμμένους κάτω από το φόρεμα· έτσι, όσοι τη βλέπουν εκστασιάζονται με τα οπίσθιά της. Έχει κοιλιά· διαθέτουν για λόγου της στήθη όπως αυτά που έχουν οι ηθοποιοί στις κωμωδίες·
15 φοράοντας τέτοια στήθη πρόσθετα στητά, με αυτά ως στηρίγματα φέρνουν το φόρεμα και πέφτει πιο μπροστά από την κοιλιά. Έχει κάποια κόκκινα φρύδια· της τα βάζουν με καπνιά.

ΣΧΟΛΙΑ

7 Ότι αρκετά από αυτά που αναφέρονται στη συνέχεια δεν συνέβαιναν μόνο στον κόσμο της κωμωδίας, προκύπτει από ένα χωρίο από τον Οικονομικό του Ξενοφώντα (10, 2), όπου αναφέρεται ότι ακόμα και η κατά τα άλλα πολύ πειθαρχημένη γυναίκα του Ισχύμαχου έβαζε ψιμύθιο και κοκκινάδι και ότι φορούσε υποδήματα ... ύψηλά, για να δείχνει πιο ψηλή.

φελλός: Πάτος από φελλό.

13-4 στήθη ... κωμωδίες: Στο αρχαίο θέατρο και τους γυναικείους ρόλους τους ερμήνευαν άντρες.

15 τέτοια: Πιθανώς ο ηθοποιός διέγραφε με μια χειρονομία το σχήμα του στήθους.

17 Τα κόκκινα μαλλιά θεωρούνταν ένδειξη δουλικής ή βαρβαρικής καταγωγής, κάποτε και κακού χαρακτήρα – ένα συνηθισμένο όνομα δούλου είναι Πυρρίας (= κοκκινομάλλης).

Συνέβη να είναι μαύρη· δίνει
και καταλαβαίνει στο ψιμύθιο.

Παραείναι κάποια χλομή·
τρίβει τα μάγουλα με κοκκινάδι.

20 Έχει ωραία δόντια· υποχρεωτικώς πρέπει να γελά,
για να βλέπουν οι παρόντες τι υπέροχο στόμα έχει.

Αν πάλι δεν της αρέσει να γελά,
περνάει τη μέρα της κλεισμένη μέσα,
έχοντας κάθετο ανάμεσα στα χείλη της
ένα λεπτό ξυλάκι από μυρτιά,
σαν τηνπραμάτεια που εκθέτουν

κάθε τόσο οι χασάπηδες,
25 όταν πουλάν κεφάλια κατσικίσια.

Έτσι, με τον καιρό, γίνεται χαμογελαστή,
είτε το θέλει είτε όχι.

(μετάφραση θ. Κ. Στεφανόπουλος)

ΣΧΟΛΙΑ

18 ψιμύθιο: Ίσως το πιο γνωστό γυναικείο καλλυντικό στην αρχαιότητα. Οι γυναίκες το χρησιμοποιούσαν για να εξασφαλίζουν την επιθυμητή λευκότητα του προσώπου.

23-5 Οι χασάπηδες, όταν πουλούσαν κεφάλια, τοποθετούσαν ξυλάκια στο στόμα, για να παραμένει ανοιχτό και να μπορούν οι πελάτες να σχηματίζουν γνώμη για την κατάσταση του ζώου εξετάζοντας τη γλώσσα του.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. α) Με βάση τις βελτιωτικές επεμβάσεις που αναφέρονται στο κείμενο, να γράψετε τις προδιαγραφές για την εμφάνιση και τη συμπεριφορά της ιδεώδους εταίρας.

β) Ποια καλλυντικά αναφέρονται και σε ποια σημεία του σώματος χρησιμοποιούνται;

2. Στους στ. 7 κε. ο ποιητής χρησιμοποιεί παρατακτική σύνταξη (δύο κύριες προτάσεις, εκεί που λογικά θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει μία υποθετική και μία κύρια. Π.χ. στ. 7: Αν είναι κάποια κοντή, τοποθετείται κτλ.). Για ποιο λόγο νομίζετε ότι επέλεξε ο ποιητής την παρατακτική σύνταξη;

Εταίρα.
[Αντιγραφή:
Στ. Μπονάτσος]

Εταίρα και κωμαστής.
[Αντιγραφή:
Στ. Μπονάτσος]

7. – Ο «χωριάτης»

ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ, Χαρακτήρες (4): Άγροικίας

Ο ΒΙΟΣ Ο Θεόφραστος γεννήθηκε στην Ερεσσό της Λέσβου, πιθανώς το 371 π.Χ. Στη Λέσβο γνώρισε τον Αριστοτέλη και παρακολούθησε τα μαθήματά του. Όταν ο μεγάλος φιλόσοφος εγκατέλειψε το νησί, ο Θεόφραστος τον ακολούθησε, αρχικά στην αυλή του Φιλίππου στη Μακεδονία και αργότερα στην Αθήνα. Μετά την αναχώρηση του Αριστοτέλη από την Αθήνα, λίγο πριν από τον θάνατό του (322 π.Χ.), τον διαδέχτηκε στη διεύθυνση του Περίπατου, της φιλοσοφικής σχολής η οποία, όπως αναφέρεται, έφτασε κάποτε να έχει 2.000 μαθητές. Πρέπει να πέθανε το 286 π.Χ.

ΤΟ ΕΡΓΟ Όπως και ο δάσκαλός του, ο Θεόφραστος ασχολήθηκε σχεδόν με όλους τους τομείς του επιστητού και υπήρξε πολυγραφότατος. Από το τεράστιο σε όγκο έργο του σώθηκαν μόνο μερικές πραγματείες και οι Χαρακτήρες, το μικρό αυτό και ιδιόμορφο πόνημα, που βρήκε πολλούς μιμητές και στους νεότερους χρόνους, ιδίως κατά τον 17ο και 18ο αιώνα.

ΟΙ «ΧΑΡΑΚΤΗΡΕΣ» Στους Χαρακτήρες, που γράφτηκαν πιθανώς το 319 π.Χ., σκιαγραφούνται με ρεαλιστικό τρόπο και ειρωνική διάθεση τριάντα αρνητικοί ανθρώπινοι τύποι. Καθένα από τα τριάντα αυτά κείμενα έχει έκταση που σπάνια υπερβαίνει τη μία τυπωμένη σελίδα και σταθερή δομή: Προτάσσεται σύντομος ορισμός του «ελαττώματος» και ακολουθούν χαρακτηριστικά στιγμιότυπα που παρουσιάζουν ανάγλυφα τις συνήθειες ή τις αντιδράσεις του

συγκεκριμένου τύπου, συχνά τις αντιδράσεις του ως καλεσμένου, στον δρόμο ή στο θέατρο.

Ο ΑΓΡΟΙΚΟΣ (Ο «ΧΩΡΙΑΤΗΣ»)

Ἄγροικος σημαίνει αρχικά «αυτός που κατοικεί στους αγρούς», αργότερα «αυτός που φέρεται όπως οι άνθρωποι που κατοικούν στους αγρούς», «αυτός που δεν έχει τρόπους». (Ο άνθρωπος που ξέρει να φέρεται, που έχει τρόπους, ονομάζεται στην αρχαιότητα άστεϊος – κυριολεκτικά το άστεϊος σημαίνει «ο άνθρωπος της πόλης, του ἄστεως», αλλά δεν χρησιμοποιείται με την κυριολεκτική σημασία). Ο τύπος του ἄγροϊκου είναι γνωστός κυρίως από την κωμωδία του 4ου αιώνα. Οι κωμικοί ποιητές της εποχής Αντιφάνης και Αναξανδρίδης έχουν γράψει κωμωδίες με τίτλο Ἄγροικος και Ἄγροικοι.

Ο ἄγροικος.
Σκίτσο του I. Taylor (1824).

ΚΕΙΜΕΝΟ

- 1** Η «χωριατιά» είναι, θα λέγαμε, χοντροκομμένη άγνοια καλών τρόπων. Ιδού τι άνθρωπος είναι ο **2,3** «χωριάτης»: έχει πιεί κυκεώνα και πηγαίνει στην Εκκλησία του Δήμου. Ισχυρίζεται ότι το άρωμα δεν **4** μυρίζει καθόλου πιο ωραία από το θυμάρι. Φοράει παπούτσια πιο μεγάλα από το πόδι του. **5,6** Μιλάει μεγαλοφώνως. Δεν εμπιστεύεται τους φίλους και τους δικούς του, ενώ συμβουλεύεται τους υπηρέτες του για ζητήματα υψίστης σημασίας. Πιάνει και λέει στους μεροκαματιάρηδες που δουλεύουν στο χωράφι του τι αποφάσισε η Εκκλησία του Δήμου. **7** Κάθεται με ανασηκωμένο το ιμάτιο πάνω από το γόνατο, με αποτέλεσμα να φαίνονται τα απόκρυφά του. **8** Στον δρόμο τίποτα δεν τον συγκινεί ούτε τον εντυπωσιάζει· μόνο όταν δει βόδι ή γάιδαρο ή τράγο,

ΣΧΟΛΙΑ

- 1** Η άγνοια των καλών τρόπων έχει και την έννοια της αναντιστοιχίας των ενεργειών του αγροίκου σε σχέση με τον χώρο και τον χρόνο στον οποίο λαμβάνουν χώρα. Η συμπεριφορά του είναι γενικά αντίθετη προς την αναμενόμενη.
- 2** κυκεώνα: Ο κυκεώνας, μείγμα από δημητριακά, υγρά (νερό, κρασί, γάλα κ.ά.) και βότανα, ήταν κυρίως το ρόφημα των αγροτών και των φτωχών.
- 7** Κανονικά, όταν κάθονταν, φρόντιζαν να έχουν σκεπασμένα και τα πόδια, έστω και αν ανασηκωνόταν το ιμάτιο λόγω της καθιστικής στάσης.

9 στέκεται και θεάται. Δεν το 'χει τίποτα να φάει το φαΐ, καθώς το βγάζει από το κελλάρι, ενώ το κρασί του το πίνει πολύ δυνατό.

10 Ρίχνεται κρυφά στη μαγείρισσα και ύστερα αλέθει μαζί της και μοιράζει την τροφή στους ανθρώπους του

11 σπιτιού και στον εαυτό του. Την ώρα που τρώει το πρωινό φαγητό, ταιΐζει συγχρόνως και τα υποζύγια.

12 Ανοίγει ο ίδιος την πόρτα, φωνάζει τον σκύλο, τον πιάνει από το μουσούδι και λέει: «Αυτός φυλάει το χτήμα και το σπίτι.»

13 Όταν παίρνει από κάποιον ένα ασημένιο νόμισμα, δεν το δέχεται, επειδή μοιάζει, λέει,

14 υπερβολικά με μολυβένιο, και κοιτάει να του το αλλάξουν. Και αν εδάνεισε σε κάποιον αλέτρι ή καλάθι ή δρεπάνι ή τσουβάλι, τα θυμάται την ώρα που δεν τον παίρνει ο ύπνος και ζητάει να του επιστραφούν

15 νυχτιάτικα. Και όταν κατεβαίνει στην πόλη, ρωτάει

ΣΧΟΛΙΑ

9 να φάει ... κελλάρι: Πιθανώς εννοεί ότι τρώει το φαγητό πριν μαγειρευτεί. Η λεπτομέρεια αυτή αποδεικνύει ότι αδυνατεί να ελέγξει τις επιθυμίες του.

το κρασί το πίνει πολύ δυνατό (αρχ. ζωρότερον πιεῖν): Η αρχαία διατύπωση σημαίνει ότι πίνει το αναμειγμένο με νερό κρασί του με περισσότερο κρασί και λιγότερο νερό. Οι αρχαίοι μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις έπιναν κρασί χωρίς να το αναμειγνύουν με νερό (ἄκρατον).

15 πρωτομηνιά: Η πρώτη του μήνα ήταν ημέρα που γίνονταν αγοραπωλησίες.

τον πρώτο τυχόντα που συναντάει τι τιμή είχαν τα δέρματα και τα παστά ψάρια, και αν είναι σήμερα πρωτομηνιά, και συνεχίζει αμέσως λέγοντας ότι κατεβαίνοντας στην πόλη θέλει να κουρευτεί, και, μια και θα τον φέρει ο δρόμος, να πάρει, περνώντας, και κανένα παστό ψάρι από τον Αρχία και να τραγουδήσει στα λουτρά και να περάσει πρόκες στα παπούτσια του.

(μετάφραση θ. Κ. Στεφανόπουλος)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να αναφέρετε δύο ενέργειες του άγροικου που σήμερα δεν θα θεωρούνταν ένδειξη «χωριατιάς».
2. Να αναφέρετε ένα στοιχείο που δείχνει ότι η οικονομική κατάσταση του άγροικου ήταν καλή.
3. Ποιοι συγκεκριμένοι χώροι αναφέρονται στο κείμενο;

«...φωνάζει τον σκύλο, τον πιάνει από το μουσούδι και λέει: “Αυτός φυλάει το χτήμα και το σπίτι.”»
[Σκίτσο του Στ. Μπονάτσου]

II. Η ΣΠΑΡΤΗ

Η Σπάρτη ήταν μια σχετικά μικρή πόλη, διαδραμάτισε όμως ρόλο που καμιά άλλη πόλη με ανάλογο πληθυσμό δεν διαδραμάτισε. Ήδη τον 8ο αιώνα, μετά τη νίκη της επί των Μεσσηνίων, τους οποίους έκανε είλωτες, και την προσάρτηση του μεγαλύτερου μέρους της Μεσσηνίας, αναδείχθηκε σε ηγετική δύναμη, τουλάχιστον σε τοπικό επίπεδο. Τον επόμενο αιώνα αντιμετώπισε με επιτυχία νέα, μεγάλη εξέγερση των Μεσσηνίων, ενώ στη διάρκεια του έκτου αιώνα, έπειτα από νικηφόρους πολέμους με ισχυρές πόλεις της Πελοποννήσου, ιδρύθηκε η Πελοποννησιακή Συμμαχία, με την οποία επισημοποιήθηκε η ηγετική θέση της Σπάρτης, αφού οι Σπαρτιάτες ήταν αρχηγοί με αυξημένη δικαιοδοσία. Η Συμμαχία συνέβαλε στο να καθιερωθεί ευρύτερα η Σπάρτη ως ισχυρή δύναμη και σημαντικός παράγοντας στις γενικότερες εξελίξεις, αν και οι ίδιοι οι Σπαρτιάτες δεν φαίνεται ούτε να επιδίωκαν με ιδιαίτερο ζήλο ενεργό ανάμειξη στις «διεθνείς εξελίξεις», ούτε όμως, όταν εμπλέκονταν, να ήταν αποτελεσματικοί.

Την εποχή των Περσικών Πολέμων, η συμβολή των Σπαρτιατών στην απόκρουση της περσικής απειλής υπήρξε μεγάλη (480 π.Χ. Θερμοπύλες, 479 π.Χ. Πλαταιές, όπου οι Σπαρτιάτες είχαν την αρχηγία των Ελλήνων). Ωστόσο η διστακτικότητά τους, μετά τη νίκη στις Πλαταιές, να ηγηθούν των Ελλήνων για τη συνέχιση, όπως διακηρυσσόταν, του αγώνα κατά των Περσών, επέτρεψε στους (πιο ευέλικτους) Αθηναίους να αναλάβουν αυτόν τον ρόλο. Η αντιπαράθεση ανάμεσα

στους (ολιγαρχικούς) Σπαρτιάτες και στους (δημοκρατικούς) Αθηναίους κράτησε, με διακυμάνσεις και ανάπαυλες, ως το τέλος του 5ου αιώνα και έληξε – προσωρινά– με την ήττα της Αθήνας (404 π.Χ.). Στις αρχές του 4ου αιώνα η Σπάρτη, υποστηριζόμενη κάποτε και από τους Πέρσες, προσπάθησε και ένα διάστημα πέτυχε να πάρει το προβάδισμα από τις άλλες ελληνικές πόλεις, βρέθηκε όμως επανειλημμένα αντιμέτωπη με περιστασιακούς αλλά ισχυρούς συνασπισμούς άλλων ελληνικών πόλεων, ακόμα και παραδοσιακών της συμμάχων, όπως η Κόρινθος ή η Θήβα, και μερικές φορές, όπως, για παράδειγμα, στη μάχη στα Λεύκτρα της Βοιωτίας (371 π.Χ.), ηττήθηκε και είχε βαρύτερες απώλειες. Η άνοδος των Μακεδόνων περιθωριοποίησε κατά κάποιον τρόπο τη Σπάρτη, η οποία όμως, χάρη και στην αίγλη του παρελθόντος, δεν έπαψε και στους αιώνες που ακολούθησαν να κατέχει ξεχωριστή θέση.

Η Σπάρτη πέτυχε όσα πέτυχε σε στρατιωτικό και, κατ' επέκταση, σε πολιτικό επίπεδο, κυρίως χάρη σε ένα πλέγμα ρυθμίσεων, που είχαν ως κοινό παρονομαστή ότι έθεταν το συμφέρον της πόλης πάνω από το συμφέρον του ατόμου και ότι περιόριζαν δραστικά, αν δεν καταργούσαν, αυτό που ονομάζουμε ιδιωτική σφαίρα. Το συγκεκριμένο νομοθετικό πλαίσιο αποδιδόταν στην αρχαιότητα στον σοφό νομοθέτη Λυκούργο, σήμερα όμως τείνει να επικρατήσει η άποψη ότι πρόκειται για σύστημα που αποκρυσταλλώθηκε σταδιακά ανάμεσα στον 7ο και τον 5ο αιώνα. Οι εν λόγω ρυθμίσεις αφορούσαν και τις γυναίκες και –πολύ περισσότερο– τους άντρες και αναφέρονταν σε όλους τους τομείς της ζωής σε καιρό ειρήνης και σε καιρό πολέμου (τεκνοποιία, ανατροφή και εκπαίδευση, εμφάνιση και δημόσια συμπεριφορά, εργασία και

κατανομή του πλούτου, στράτευση, φορείς εξουσίας κ.ά.). Οι γυναίκες, με κατάλληλη διατροφή και σωματική άσκηση, προετοιμάζονταν από νωρίς γι' αυτό που αποτελούσε την κύρια αποστολή τους: να γεννήσουν γερά παιδιά. Οι άντρες, ήδη από την παιδική ηλικία, ανατρέφονταν με ευθύνη της πόλης κάτω από αυστηρό έλεγχο και υποβάλλονταν σε επίπονη και κάποτε απάνθρωπη εκπαίδευση, με στόχο να σκληραγωγηθούν και να γίνουν –όπως και γίνονταν– γενναίοι μαχητές, αποφασισμένοι ή να νικήσουν ή, αν χρειαστεί, να θυσιαστούν για την πόλη τους. Η σιδηρά πειθαρχία, η τόλμη, η αυτοθυσία, η αφιλοχρηματία και η λιτή δίαιτα προβάλλονταν ως ύψιστες αρετές. Με κάποια υπερβολή θα λέγαμε ότι η Σπάρτη πρέπει να έμοιαζε πιο πολύ με στρατόπεδο παρά με πόλη και ότι οι Σπαρτιάτες, οι οποίοι δεν ήταν υποχρεωμένοι να εργάζονται, αφού εργάζονταν γι' αυτούς οι είλωτες, ήταν κάτι σαν «ισόβιοι καταδρομείς» που βρίσκονταν σε διαρκή επιφυλακή. Μόνο έτσι η ολιγάνθρωπη Σπάρτη μπορούσε και να κρατάει υποταγμένους τους είλωτες, που αποτελούσαν μόνιμη απειλή, και να διατηρεί την ηγετική θέση που κατείχε σε τοπικό και πανελλήνιο επίπεδο.

Αντίθετα από την Αθήνα και την Κόρινθο, η Σπάρτη ήταν μια πόλη κλειστή. Για να μη «διαφθείρονται» μάλιστα οι Σπαρτιάτες από την επαφή τους με τους ξένους, δεν τους επέτρεπαν να ταξιδεύουν έξω από τη Σπάρτη, ενώ δεν ήταν άγνωστες και οι ξενηλασίες, οι απελάσεις ξένων που βρίσκονταν στην πόλη. Φαίνεται ωστόσο ότι η μονολιθικότητα που χαρακτηρίζει τη Σπάρτη των κλασικών χρόνων δεν υπήρχε κατά τους αρχαϊκούς χρόνους. Αρχαιολογικά ευρήματα, σημαντικά ποιητικά αποσπάσματα και μαρτυρίες για γιορτές και χορούς δείχνουν ότι η Σπάρτη εκείνης της

εποχής ήταν μια πόλη που διέφερε πολύ από τη μονολιθική Σπάρτη των κλασικών χρόνων.

Πήλινος αμφορέας με ανάγλυφες παραστάσεις τέλη 7ου αιώνα π. Χ. (Σπάρτη, Αρχαιολογικό Μουσείο.)

8. — Τεκνοποιία και εκπαίδευση στη Σπάρτη

ΞΕΝΟΦΩΝ, Λακεδαιμονίων πολιτεία 1,3-2,11

ΤΟ ΕΡΓΟ Υπολογίζεται, χωρίς να είναι βέβαιο, ότι το έργο γράφτηκε γύρω στο 395 π.Χ. Παρόμοια έργα είχαν γράψει και άλλοι Αθηναίοι που θαύμαζαν το πολίτευμα της Σπάρτης –η αρχαία λέξη πολιτεία σημαίνει «πολίτευμα».

Ο Ξενοφών, ο οποίος ανήκε στους θαυμαστές του σπαρτιατικού τρόπου ζωής, αποδίδει τα μεγάλα επιτεύγματα αυτής της σχετικά μικρής πόλης στην ύπαρξη των νόμων του Λυκούργου, που δημιούργησαν τις προϋποθέσεις γι' αυτά τα επιτεύγματα, και αναλαμβάνει να εκθέσει τα συγκεκριμένα στοιχεία που θεμελιώνουν την άποψή του.

Το έργο απαρτίζεται από δύο μέρη. Στο πρώτο (κεφ. 1-10) παρουσιάζονται οι θεσμοί που αποδίδονται στον Λυκούργο και που είναι κοινοί για την ειρήνη και για τον πόλεμο. Το δεύτερο μέρος πραγματεύεται ειδικά τα σχετικά με τις εκστρατείες και έχει χαρακτηριστεί για τον λόγο αυτό «εγχειρίδιο στρατιωτικής τέχνης».

ΤΟ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ Το ανθολογούμενο απόσπασμα προέρχεται από το πρώτο μέρος και αναφέρεται αφενός στην τεκνοποιία (κεφ. 1), αφετέρου στην εκπαίδευση των αγοριών (κεφ. 2). Ο τρόπος που επιλέγει ο Ξενοφών να παρουσιάσει το υλικό του είναι να αντιπαραθέσει τη Σπάρτη στους άλλους Έλληνες («η Σπάρτη και οι άλλοι»).

ΚΕΙΜΕΝΟ

1 3 Όσον αφορά αίφνης την τεκνοποιία, για να αρχίσω από την αρχή, οι άλλοι Έλληνες τις κόρες τους που προορίζονται να γίνουν μητέρες και που θεωρείται ότι έχουν τη σωστή ανατροφή τις διατρέφουν με το απολύτως απαραίτητο ψωμί και με την κατά το δυνατόν λιγότερη άλλη τροφή· όσο για κρασί, τους επιβάλλουν ή να απέχουν παντελώς από την κατανάλωση του ή να το πίνουν υπερβολικά νερωμένο. Και όπως ακριβώς όσοι ασκούν τέχνες είναι κατά κανόνα καθηλωμένοι σε

ΣΧΟΛΙΑ

3 ψωμί ... άλλη τροφή: Εμείς μιλάμε αδιακρίτως για τροφή. Οι αρχαίοι συνήθως αναφέρονται χωριστά στο ψωμί (τον σῖτον) –προφανώς τη βασική τροφή– και χωριστά σε ό,τι άλλο τρώει κανείς μαζί με το ψωμί (ὄψον). Βλ. Κείμενο 3α (εισαγωγή).

Η δίαιτα των γυναικών στην αρχαιότητα ήταν γενικά λιτή, ενώ η εγκράτεια σε σχέση με το φαγητό εγκωμιάζεται κάποτε ως η ύψιστη αρετή. Σποραδικά τονίζεται η σημασία επαρκούς τροφής για τις γυναίκες, ιδίως για τις εγκύους.

κρασί ...νερωμένο: Νερωμένο έπιναν το κρασί και οι άντρες. Η διαφορά βρίσκεται στην αναλογία: στο κρασί που προοριζόταν για τις γυναίκες η ποσότητα του νερού ήταν δυσανάλογα μεγάλη.

όσοι ασκούν τέχνες: Η εκτίμηση για τους τεχνίτες στην αρχαιότητα ήταν χαμηλή. Το γεγονός ότι έκαναν χειρωνακτική εργασία, και μάλιστα για άλλους, φαίνεται ότι τους κατέτασσε όχι πολύ πιο πάνω από τους δούλους.

ένα μέρος, έτσι απαιτούν και από τις κόρες τους οι άλλοι Έλληνες να δουλεύουν ασάλευτες το μαλλί. Από γυναίκες όμως που ανατρέφονται με τέτοιο τρόπο πώς θα μπορούσε να περιμένει κάποιος ότι θα γεννήσουν **4** κάτι το εξαιρετικό; Αντίθετα, ο Λυκούργος έκρινε ότι τα ρούχα ήταν σε θέση να τα εξασφαλίσουν και οι δούλες, ενώ για τις ελεύθερες θεώρησε ότι το μέγιστο ήταν η τεκνοποιία· γι' αυτό όρισε να ασκούν το σώμα τους εξίσου οι γυναίκες με τους άντρες. Παράλληλα, καθιέρωσε και για τις γυναίκες, όπως και για τους άντρες, αγώνες δρόμου και δύναμης, επειδή πίστευε ότι

ΣΧΟΛΙΑ

να δουλεύουν ... το μαλλί: Τυπική γυναικεία εργασία, που εξασφάλιζε τον απαραίτητο ρουχισμό για τα μέλη του οίκου. Βλ. Κείμενο 4, § 5

4 δούλες: Δούλες ή γυναίκες ειλωτών.

η τεκνοποιία: Ο βασικός προορισμός των γυναικών της Σπάρτης ήταν να γεννήσουν γερά παιδιά. Μετά τη γέννηση τα θήλαζαν ειδικές τροφοί.

να ασκούν το σώμα ... αγώνες δρόμου και δύναμης: Η σωματική άσκηση (όπως και η καλή διατροφή) υπηρετεί συγκεκριμένο στόχο: να γεννηθούν γερά παιδιά. Ασκούνταν κυρίως οι νέες (ή νεότερες) Σπαρτιάτισσες, οι οποίες, κατά τα λοιπά, ζούσαν ουσιαστικά στο σπίτι, όπως και οι άλλες Ελληνίδες. Αθλητικοί αγώνες για γυναίκες ξέρουμε ότι γίνονταν στη Βραυρώνα (Αθήνα), στη Χίο και στην Ολυμπία. Το πλαίσιο φαίνεται ότι ήταν πάντα λατρευτικό.

από δυο δυνατούς γονείς γεννιούνται και παιδιά πιο γερά.[...]

Στις παραγράφους που παραλείπονται ο Ξενοφών αναφέρει και άλλες λεπτομέρειες που συνέβαλλαν στην επίτευξη του βασικού στόχου να γεννηθούν γερά παιδιά.

6 Επιπλέον, αφού έθεσε τέρμα στην πρακτική να παντρεύεται όποτε ήθελε ο κάθε άντρας, όρισε οι γάμοι να γίνονται, όταν τα σώματα βρίσκονται στην ακμή τους, επειδή πίστευε ότι και αυτό βοηθάει να γεννιούνται

10 γερά παιδιά. [...] Σχετικά λοιπόν με την τεκνοποιία έλαβε αποφάσεις αντίθετες από τους άλλους· αν τώρα κατάφερε να εξασφαλίσει στη Σπάρτη άντρες που υπερέχουν και στο παράστημα και στη δύναμη, όποιος θέλει ας το εξετάσει.

ΣΧΟΛΙΑ

από δυο δυνατούς γονείς: Σύμφωνα με μια άποψη, που τη συναντάμε, μεταξύ άλλων, στον Αισχύλο και τον Αριστοτέλη, καθοριστικός για την αναπαραγωγή είναι ο ρόλος μόνο του άντρα –η γυναίκα είναι απλώς ο υποδοχέας. Άλλοι συγγραφείς αναγνωρίζουν ισότιμη συμμετοχή των δύο φύλων στην αναπαραγωγή.

6 στην ακμή: Για τους άντρες η ακμή τοποθετείται συνήθως γύρω στα 30· για τις γυναίκες τα πράγματα δεν είναι το ίδιο σαφή. Ποιητές και φιλόσοφοι συνιστούν οι γυναίκες να παντρεύονται ανάμεσα στα 16 και στα 20. Στη Σπάρτη οι γυναίκες πρέπει να παντρεύονταν γύρω στα 20 ή λίγο αργότερα. Στην υπόλοιπη Ελλάδα ο κανόνας ήταν να παντρεύονται αρκετά πιο μικρές, στα 14 ή ακόμη και στα 12.

2 1 Εγώ λοιπόν, αφού εξέθεσα τα σχετικά με την αναπαραγωγή, θέλω να αναφέρω συγκεκριμένα στοιχεία και για την εκπαίδευση των μεν και των δε. Από τους άλλους Έλληνες εκείνοι που ισχυρίζονται ότι εκπαιδεύουν άριστα τους γιους τους, από τη στιγμή που τα αγόρια αρχίζουν να καταλαβαίνουν με το καλό

ΣΧΟΛΙΑ

2 1 των μεν και των δε: Των άλλων Ελλήνων και των Σπαρτιατών. Η εκπαίδευση στις άλλες ελληνικές πόλεις, για την οποία, αν εξαιρέσουμε την Αθήνα, λίγα πράγματα γνωρίζουμε, δεν ήταν ενιαία. Ο Ξενοφών παραβλέπει τις διαφορές, επειδή αντιπαραθέτει τη Σπάρτη σε όλους τους άλλους Έλληνες. Στην Αθήνα της κλασικής εποχής η εκπαίδευση δεν ήταν υποχρεωτική, ενώ η διάρκεια και η ποιότητά της εποίκιλλε ανάλογα με την κοινωνική και οικονομική θέση της οικογένειας. Δεν υπήρχαν δημόσια σχολεία· τα μαθήματα γίνονταν στο σπίτι του δασκάλου, η κοινωνική θέση του οποίου ήταν πολύ χαμηλή. Διδάσκονταν χωριστά τα αγόρια και χωριστά τα κορίτσια. Τα παιδιά μπορούσαν να παρακολουθούν ως κανονικοί μαθητές, όταν είχαν συμπληρώσει το έβδομο έτος της ηλικίας τους. Μάθαιναν να γράφουν (γράμματα), να παίζουν τη λύρα (μουσικήν) και να γυμνάζονται στην παλαίστρα. Υπεύθυνος για τα γράμματα ήταν ο γραμματιστής, για τη μουσική ο κιθαριστής και για την άθληση ο παιδοτρίβης.

ό,τι τους λένε, ορίζουν αμέσως ειδικούς υπηρέτες παιδαγωγούς και αμέσως τα στέλνουν σε δασκάλους για να μάθουν γράμματα, μουσική και τα σχετικά με την άθληση στην παλαίστρα. Επιπλέον, κάνουν απαλά τα πόδια των αγοριών με παπούτσια, ενώ εκθηλύνουν τα σώματά τους με τις αλλαγές των ιματίων· όσο για την τροφή, έχουν για μέτρο το στομάχι τους.

Σπαρτιάτισσα(;) αθλήτρια σε φάση δρόμου ταχύτητας. Είναι γυμνόποδη, φορά κοντό χιτώνα που αφήνει ακάλυπτο τον δεξιό ώμο και το δεξιό στήθος και έχει λυμένα τα μαλλιά όπως οι αθλήτριες που έπαιρναν μέρος στο ειδικό για γυναίκες αγώνισμα του δρόμου στην Ολυμπία. Χάλκινο αγαλμάτιο, περ. 520-500 π.Χ. (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο.)
[Αντιγραφή: Στ. Μπονάτσος

ΣΧΟΛΙΑ

παιδαγωγούς: Οι παιδαγωγοί ήταν δούλοι –σύμφωνα με μια πηγή, οι χειρότεροι δούλοι, αυτοί που δεν μπορούσαν να κάνουν οτιδήποτε άλλο. Βασικό τους καθήκον ήταν να συνοδεύουν τα παιδιά στο σπίτι του δασκάλου και στην παλαίστρα.

2 Ο Λυκούργος, αντί να ορίζει ιδιωτικά ο καθένας δούλους παιδαγωγούς, όρισε να έχει την ευθύνη γι' αυτούς ένας άνδρας από εκείνους που εκλέγονται στα ανώτατα αξιώματα –είναι αυτός που ονομάζεται και παιδονόμος· στον συγκεκριμένο άνδρα έδωσε εξουσία να συγκεντρώνει τα αγόρια και να επιβάλλει σκληρή τιμωρία, αν διαπίστωνε ότι κάποιος φυγοπονεί. Έθεσε ακόμη στη διάθεσή του νέους που έφεραν μαστίγια, για να επιβάλλουν τιμωρία, εάν χρειαζόταν. Έτσι, υπάρχει εκεί και μεγάλος σεβασμός και μεγάλη πειθαρχία.

3 Αντί εξάλλου να κάνουν απαλά τα πόδια με παπούτσια, όρισε να σκληραγωγούνται περπατώντας ξυπόλυτοι, επειδή πίστευε ότι, αν ακολουθήσουν αυτή την τακτική, και πολύ πιο εύκολα θα ανεβαίνουν τις ανηφόρες και πολύ ασφαλέστερα θα κατεβαίνουν τις πλαγιές και ταχύτερα θα πηδήσουν και θα αναπηδήσουν και θα τρέξουν ξυπόλυτοι, αν έχουν ασκημένα

ΣΧΟΛΙΑ

2 να συγκεντρώνει: Τα αγόρια ανατρέφονταν δημόσια.

νέους (αρχ. ήβωντες): Άνδρες μεταξύ 20 και 30 ετών που αποτελούσαν ιδιαίτερο τμήμα του σπαρτιατικού στρατού.

3 ξυπόλυτοι: Δεν είναι βέβαιο αν η ανυποδησία εξυπηρετούσε πράγματι τους συγκεκριμένους πρακτικούς στόχους ή αν αποτελούσε κατάλοιπο παλαιότερης μυητικής διαδικασίας, μιας διαδικασίας δηλ. με την οποία τα νέα μέλη εντάσσονταν στο σώμα των ενηλίκων.

4 πόδια, παρά φορώντας παπούτσια. Και αντί να εκθηλύνονται αλλάζοντας ιμάτια, έκρινε ορθό να συνηθίζουν να φορούν ένα ιμάτιο όλο το χρόνο, επειδή πίστευε ότι έτσι θα είναι προετοιμασμένοι καλύτερα και **5** για τα κρύα και για τις ζέστες. Όσο για τροφή, όρισε να συμμετέχει ο νέος άντρας στα συσσίτια έχοντας τόση ώστε να μην αισθάνεται ποτέ βάρος γιατί

Ασπίδα που ανήκε στους Σπαρτιάτες που αιχμαλώτισαν οι Αθηναίοι στη Σφακτηρία (κοντά στην Πύλο), 425/424 π.Χ. (Αθήνα, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς.)

ΣΧΟΛΙΑ

4 ιμάτιο: Γύρω στα 12 τα παιδιά των Σπαρτιατών έπαιναν να φορούν το χιτώνα και στο εξής φορούσαν το ιμάτιο (το εξωτερικό ένδυμα), και μάλιστα το ίδιο χειμώνα καλοκαίρι.

5 να συμμετέχει ... έχοντας τόση (τροφή): Στη Σπάρτη υπήρχαν τα περίφημα συσσίτια, στα οποία έπαιρναν μέρος οι λεγόμενοι ὄμοιοι, δηλ. αυτοί που είχαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα, συμμετείχαν στην εκπαίδευση (ἀγωγή) και στα συσσίτια και κατείχαν έκταση γης (κλήρον). Σε κάθε συσσίτιο συνέτρωναν 15 άτομα. Καθένας από τους 15 συνεισέφερε το φαγητό του.

ο νέος άντρας (αρχ. ο εἴρην): Οι εἴρηνες πρέπει να ταυτίζονται με τους ἡβῶντας, τους άντρες μεταξύ 20 και 30.

παράφαγε, να μην του είναι όμως άγνωστο τι θα πει να μην έχεις χορτάσει. Το σκεπτικό του ήταν ότι εκείνοι που εκπαιδεύονται έτσι μπορέσουν ευκολότερα, αν χρειαστεί, να μοχθήσουν επιπλέον χωρίς τροφή, και ευκολότερα, αν τους δοθεί διαταγή, θα περάσουν περισσότερο χρόνο με την ίδια τροφή, ενώ θα χρειαστούν λιγότερο άλλη τροφή (εκτός από ψωμί), δεν θα έχουν πρόβλημα με κανένα φαγητό και θα ζουν έχοντας καλύτερη υγεία. Και για την απόκτηση ύψους πίστευε ότι βοηθάει περισσότερο η δίαιτα που κάνει τα σώματα ψηλόλιγνα παρά αυτή που τους δίνει πλάτος με το **6** φαγητό. Από την άλλη, για να μην υποφέρουν υπερβολικά από την πείνα, δεν τους άφησε ελεύθερους να παίρνουν ό,τι χρειάζονταν, χωρίς να ταλαιπωρηθούν, επέτρεψε ωστόσο να κλέβουν κάποια πράγματα για να **7** αντιμετωπίσουν την πείνα. Και ότι βέβαια τους επέτρεψε να εξασφαλίζουν με ανορθόδοξα μέσα τροφή όχι επειδή δεν είχε τι να τους δώσει, νομίζω ότι δεν το αγνοεί κανείς· γιατί είναι φανερό ότι ένας που σκοπεύει να κλέψει πρέπει και τη νύχτα να ξαγρυπνά και την ημέρα να εξαπατά και να συμμετέχει σε ενέδρες. Και όποιος σκοπεύει να αφαιρέσει κάτι πρέπει να ετοιμάζει και κατασκόπους. Είναι λοιπόν φανερό ότι όρισε η

ΣΧΟΛΙΑ

Ύψους: Ο Πλούταρχος (46-120 μ.Χ.) αναφέρει ως ευεργετική συνέπεια της λιτής δίαιτας την αύξηση των σωμάτων σε ύψος.

6 να κλέβουν: Συνήθως έκλεβαν (από τα συσσίτια ή από τα χτήματα) το φαγητό της ημέρας. Σύμφωνα με μια μαρτυρία, έκλεβαν έπειτα από διαταγή του επικεφαλής νέου άντρα (του εΐρενος).

εκπαίδευση σε όλα αυτά να είναι τέτοια, επειδή ήθελε να κάνει τα αγόρια πιο επινοητικά για την εξασφάλιση τροφής και πιο ικανά για τον πόλεμο. Κάποιος ίσως θα πει: Γιατί τότε, αν θεωρούσε πράγματι καλό το να κλέβουν, όρισε ως ποινή πολλά χτυπήματα για όποιον συλλαμβάνεται; Επειδή, λέω εγώ, και σε οτιδήποτε άλλο διδάσκουν οι άνθρωποι, τιμωρούν αυτόν που δεν το εκτελεί σωστά. Και εκείνοι λοιπόν τιμωρούν όσους συλλαμβάνονται, επειδή δεν τα καταφέρνουν με το κλέψιμο. Και ενώ όρισε ότι αποτελεί τιμή να αρπάζουν όσο το δυνατό περισσότερα τυριά από την Ορθία, επέβαλε σε άλλους να τους μαστιγώνουν, θέλοντας και με αυτό να δείξει ένα πράγμα, ότι μπορεί κάποιος να πονέσει λίγο χρόνο και να χαίρεται τη φήμη του για πολύ. Και σ' αυτή την περίπτωση αποδεικνύεται ότι,

ΣΧΟΛΙΑ

9 από την Ορθία: Η Ορθία ήταν αρχικά ανεξάρτητη θεότητα. Από τον 6ο αι. π.Χ. ταυτίστηκε με την Άρτεμη, η οποία αργότερα λατρευόταν ως Άρτεμις Ορθία. Το ιερό της βρισκόταν στη δυτική όχθη του Ευρώτα. Κάποια από τα αγόρια προσπαθούσαν να αρπάξουν όσο το δυνατό περισσότερα τυριά από τον βωμό ή το λατρευτικό άγαλμα της θεάς, όπου τα είχαν αφήσει ως προσφορές. Κάποια άλλα τα εμπόδιζαν με μαστίγια. Νικητής αναδεικνυόταν αυτός που κατάφερνε να αρπάξει περισσότερα τυριά. Η αρπαγή των τυριών πρέπει αρχικά να είχε μνητικό χαρακτήρα και να απέβλεπε στην ενσωμάτωση των νέων στην κοινωνία των ενηλίκων πολεμιστών. Κατά τους Ρωμαϊκούς Χρόνους η εκδήλωση εξελίχθηκε σε βάρβαρο θέαμα για επισκέπτες. Μερικές φορές τα αγόρια άφηναν πάνω στον βωμό την τελευταία τους πνοή από τα χτυπήματα.

όπου απαιτείται ταχύτητα, ο νωθρός ωφελείται ελάχιστα, ενώ έχει πάμπολλα προβλήματα.

10 Για να μην υπάρξει εξάλλου περίπτωση, ακόμα και αν φύγει ο παιδονόμος, να βρεθούν τα αγόρια χωρίς κάποιο αξιωματούχο, έδωσε στον πολίτη που θα τύχει να είναι κάθε φορά παρών την εξουσία να διατάσσει τα αγόρια να κάνουν ό,τι θεωρεί καλό και να τα τιμωρεί, αν κάπου παρεκτρέπονταν. Με αυτή τη ρύθμιση πέτυχε να δείχνουν τα αγόρια και μεγαλύτερο σεβασμό· γιατί τίποτα δεν σέβονται τόσο ούτε τα αγόρια ούτε οι άντρες

11 όσο τους αξιωματούχους. Και για να αποκλειστεί το ενδεχόμενο, ακόμα και αν συμβεί κάποτε να μην είναι παρών κανένας άντρας, να βρεθούν τα αγόρια, ακόμα και τότε, χωρίς κάποιο αξιωματούχο, όρισε να ασκεί εξουσία ο άριστος από τους νέους άντρες κάθε τμήματος· έτσι, εκεί τα αγόρια δεν είναι ποτέ χωρίς κάποιο αξιωματούχο.

(μετάφραση Θ. Κ. Στεφανόπουλος)

Πήλινο προσωπείο από το ιερό της Ορθίας, περ. 650-600 π.Χ. (Σπάρτη, Αρχαιολογικό Μουσείο.)

ΣΧΟΛΙΑ

11 κάθε τμήματος (αρχ. ἴλη): Η ἴλη ήταν ομάδα νέων ανδρών. Ίσως υπήρχαν τρεις ἴλες ανάλογα με την ηλικία, μία για τα μικρότερα αγόρια, μία για τους νέους έως τα 20 και μία για τους άντρες μεταξύ 20 και 30 ετών, τους λεγόμενους ἡβῶντας (= εἴρενας).

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. α) Για καθένα από τα δύο κεφάλαια (1 «όσον αφορά αίφνης ... ας το εξετάσει» και 2 «εγώ λοιπόν... κάποιιο αξιωματούχο») να γράψετε ονομάζεται και παιδονόμος στον υπόλοιπη Ελλάδα και τι στη Σπάρτη.

β) Στο πρώτο κεφάλαιο ο Ξενοφών αναφέρει συγκεκριμένες λεπτομέρειες του σπαρτιατικού τρόπου ζωής, κυρίως σχετικά με ένα θέμα. Για ποιο λόγο νομίζετε ότι επιμένει ιδιαίτερα σ' αυτό το θέμα;

2. Σύμφωνα με όσα λέει ο ιστορικός, ποιες είναι οι προϋποθέσεις για να γεννηθούν γερά παιδιά;

3. Για ποιο λόγο νομίζετε ότι οι άλλοι Έλληνες έδιναν στις κόρες τους λίγο ψωμί, λίγη τροφή και υπερβολικά νερωμένο κρασί;

Χάλκινη γυναικεία κεφαλή από την Πέρινθο της Θράκης, ίσως της ελληνιστικής εποχής ή των ρωμαϊκών χρόνων.

(Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.)

III – Η ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Η αρχαία Μακεδονία περιλάμβανε την Άνω και την Κάτω Μακεδονία. Σε γενικές γραμμές η Άνω αντιστοιχούσε στη σημερινή δυτική Μακεδονία, η Κάτω στην κεντρική.

Για την ιστορία της περιοχής έως περίπου τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. λίγα πράγματα γνωρίζουμε. Βέβαιο είναι ότι η Μακεδονία αναπτύχθηκε αρκετά βραδύτερα από ό,τι η υπόλοιπη Ελλάδα. Η οικονομία της βασιζόταν κυρίως στην κτηνοτροφία, στη γεωργία και στον ορυκτό της πλούτο, ενώ τα κυριότερα εξαγωγικά προϊόντα της ήταν η (απαραίτητη για τη ναυπήγηση ή την επισκευή πλοίων) ξυλεία και ο άργυρος.

Όσον αφορά τη μορφή του πολιτεύματος, είναι αξιοσημείωτο ότι στη Μακεδονία ήταν άγνωστη η ανεξάρτητη πόλη-κράτος. Την εξουσία ασκούσαν εκεί, ιδίως στην Άνω Μακεδονία, οι κατά τόπους ηγεμόνες. Η ανώτατη αρχή ήταν ο βασιλιάς των Μακεδόνων, ο οποίος είχε υπό τον έλεγχο του κυρίως την Κάτω Μακεδονία.

Από τα τέλη περίπου του 7ου αιώνα βασίλευε στη Μακεδονία η δυναστεία των Αργεαδών, παλαιότερα η δυναστεία των Τημενιδών, οι οποίοι, σύμφωνα με την παράδοση, κατάγονταν από τον Ηρακλή –ο Τήμενος ήταν απόγονος του Ηρακλή και βασιλιάς του Άργους.

Στα τέλη του 6ου και στις αρχές του 5ου αιώνα (512-479 π.Χ.) η Μακεδονία υποχρεώθηκε να αναγνωρίσει την περσική κυριαρχία και να πληρώνει φόρο στους Πέρσες. Την εποχή των Περσικών Πολέμων ο βασιλιάς

Αλέξανδρος Α΄ (494-454 π.Χ.), που αργότερα ονομάστηκε φιλέλλην, αναγκάστηκε να στραφεί μαζί με τους Πέρσες κατά των Ελλήνων, φρόντισε όμως, πριν από τη μάχη στις Πλαταιές (479 π.Χ.), να αποκαλύψει στους Αθηναίους το σχέδιο για την επικείμενη επίθεση του Μαρδόνιου. Ο Αλέξανδρος είναι ο πρώτος Μακεδόνας βασιλιάς που έκοψε δικό του νόμισμα, που έγινε δεκτός στους Ολυμπιακούς Αγώνες, που εγκαινίασε τη συνήθεια την οποία ακολούθησαν και ενίσχυσαν και οι διάδοχοί του να προσκαλούν στην αυλή τους μεγάλους ποιητές, στοχαστές ή καλλιτέχνες και, τέλος, ο πρώτος που αναμείχθηκε στα πράγματα της νότιας Ελλάδας.

Στα χρόνια που βασίλεψε ο γνωστός για τη διπλωματική του ευελιξία –κατ’ άλλους διαβόητος για την ασυνέπειά του (βλ. Κείμενο 2)– γιος του Αλεξάνδρου Περδίκκας Β΄ (περ. 450-414 π.Χ.), η Μακεδονία έγινε ισχυρή δύναμη και παράγοντας της ελληνικής πολιτικής.

Ο γιος και διάδοχος του Περδίκκα Αρχέλαος, στα 14 χρόνια της βασιλείας του (413-399 π.Χ.), έκανε, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, περισσότερα απ’ όσα οι οκτώ βασιλιάδες πριν απ’ αυτόν. Αναδιοργάνωσε τον στρατό, βελτίωσε τον οπλισμό, οχύρωσε θέσεις στρατηγικής σημασίας, διάνοιξε δρόμους, οργάνωσε την Κάτω Μακεδονία κατά το πρότυπο των πόλεων-κρατών, μετέφερε την πρωτεύουσα από τις Αιγές (Βεργίνα) στην Πέλλα, ανέδειξε το Δίον σε κέντρο αθλητικών και μουσικών εκδηλώσεων, προσκάλεσε στην αυλή του, μεταξύ αρκετών άλλων, τον Ευριπίδη και το ζωγράφο Ζεύξη και σημείωσε επιτυχίες και έξω από τα σύνορα της Μακεδονίας.

Τα χρόνια μετά τον θάνατο του Αρχέλαου υπήρξαν ταραγμένα –μέσα σε έξι χρόνια ανέβηκαν στο θρόνο πέντε βασιλιάδες. Η αστάθεια αυτή αποδυνάμωσε τη

Μακεδονία και επέτρεψε στους Ιλλυριούς και τους Δάρδανους, που κατοικούσαν στα δυτικά/βορειοδυτικά σύνορα της χώρας, να καταλάβουν μεγάλο μέρος της (392 π.Χ.). Ο τελευταίος από τους βασιλιάδες αυτούς, ο Αμύντας Γ΄, ο πατέρας του Φιλίππου, παρέμεινε στον θρόνο 23 χρόνια (393-370 π.Χ.) και με «ευέλικτη» διπλωματική πολιτική και περιστασιακές συμμαχίες κατάφερε να εκδιώξει τους Ιλλυριούς και τους Δάρδανους και να αποκαταστήσει ως ένα βαθμό τη δύναμη και την ενότητα της Μακεδονίας.

Χρυσός στατήρας του Φιλίππου
με παράσταση άρματος και νίκης.
(Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο.)

Το 359 π.Χ., έπειτα από σύντομη παραμονή στο θρόνο των δύο αδελφών του και ενός σφετεριστή, έγινε βασιλιάς ένα πρόσωπο που έμελλε να αλλάξει τη ροή της ιστορίας, ο Φίλιππος Β΄. Η κατάσταση στη Μακεδονία ήταν τότε δραματική. Ο νεαρός βασιλιάς, αφού αναδιοργάνωσε το στρατό –κυρίως το «πεζικό»– και βελτίωσε τον οπλισμό του (μακεδονική φάλαγγα, σάρισσα), κατάφερε κατ' αρχάς να εξουδετερώσει τους Ιλλυριούς και τους Δάρδανους. Στη συνέχεια κατέλαβε τη μια μετά την άλλη τις παραθαλάσσιες πόλεις της Μακεδονίας, οι οποίες έως τότε ελέγχονταν από τους Αθηναίους, και πέτυχε να διχάσει με την πολιτική του και τους ίδιους τους Αθηναίους. Το 336 π.Χ., όταν δολοφονήθηκε ο Φίλιππος, η Μακεδονία έφτανε ως τον Εύξεινο Πόντο, ενώ η νότια Ελλάδα είχε υποταχθεί στους Μακεδόνες.

Στο εσωτερικό της χώρας ριζοσπαστικές υπήρξαν οι παρεμβάσεις του Φιλίππου στην οικονομία. Οι Μακεδόνες, ιδιαίτερα στην Άνω Μακεδονία, ήταν ακόμα κυρίως κτηνοτρόφοι που μετακινούνταν για να εξασφαλίζουν τροφή για τα κοπάδια τους. Με αντιπλημμυρικά και αποστραγγιστικά έργα καθώς επίσης και με εκτεταμένες εκχερσώσεις ο Φίλιππος δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της γεωργίας. Η μετατροπή των κτηνοτρόφων σε αγρότες και η επέκταση των συνόρων του βασιλείου συνοδεύτηκαν από μετακινήσεις πληθυσμών. Κυρίως η θαυματική ανάπτυξη της γεωργίας και η καλύτερη εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου έκαναν, μετά τα μέσα του αιώνα, το νόμισμα του Φιλίππου, τους φιλίππειους, το ισχυρότερο της Ευρώπης.

Την παράδοση των προκατόχων του να προσκαλούν στην αυλή τους ποιητές, στοχαστές και καλλιτέχνες τη συνέχισε και ο Φίλιππος, ο οποίος έδειχνε ιδιαίτερη αδυναμία στο θέατρο.

Χρυσοί στατήρες του Φιλίππου
και του Αλεξάνδρου.
(Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο.)

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	5
I. Η ΑΘΗΝΑ	7
1. Η γη της Αττικής.....	12
2. Τά έξ έκάστης πόλεως ιδιώματα	17
3. Κατά ιχθυοπωλών	26
4. Ένα αντρόγυνο στην κλασική Αθήνα	33
5. «Οικογενειακό συμβούλιο».....	49
6. Οι εταίρες.....	59
7. Ο «χωριάτης»	65
II. Η ΣΠΑΡΤΗ	70
8. Τεκνοποία και εκπαίδευση στη Σπάρτη	74
III – Η ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	86

Βάσει του ν. 3966/2011 τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου, του Λυκείου, των ΕΠΑ.Λ. και των ΕΠΑ.Σ. τυπώνονται από το ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν στη δεξιά κάτω γωνία του εμπροσθόφυλλου ένδειξη «ΔΙΑΤΙΘΕΤΑΙ ΜΕ ΤΙΜΗ ΠΩΛΗΣΗΣ». Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δεν φέρει την παραπάνω ένδειξη θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946,108, Α').

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Υπουργείου Παιδείας, Θρησκευμάτων και Αθλητισμού / ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ.